

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота на здобуття першого
(бакалаврського) рівня вищої освіти

на тему:

**ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ТА КУЛЬТУРНО-
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
АНТІНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО**

Виконала: студентка 4 курсу,
групи ІА- 41

Спеціальності 032 «Історія та археологія»

Глум Діана Мирославівна

Керівник : кандидат історичних наук, доцент

Дрогобицька Оксана Ярославівна

Рецензент: кандидат історичних наук, доцент

Солонець Ірина Федорівна

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Джерела та історіографія	7
Розділ 2. Життєвий шлях Антіна Крушельницького.....	14
Розділ 3. Громадсько-політична активність письменника й педагога	33
Розділ 4. Культурно-просвітницька діяльність А. Крушельницького.....	50
Висновки.....	67
Список використаних джерел.....	70
Додатки	77

ВСТУП

Актуальність теми. Постать Антіна Крушельницького (1878–1937 рр.) належить до найбільш знакових та водночас трагічних репрезентантів української інтелектуальної еліти першої третини ХХ століття. Його багатогранна діяльність – як письменника, літературного критика, педагога-новатора, видавця та державного діяча (міністр освіти МНО УНР) – є квінтесенцією епохи національно-державного відродження та подальшої катастрофи, відомої як «Розстріляне відродження». Актуальність дослідження його спадщини зумовлена декількома фундаментальними чинниками, що мають як наукове, так і суспільно-політичне значення.

По-перше, в умовах сучасної повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яка супроводжується цілеспрямованими спробами нівелювання української ідентичності, звернення до досвіду діячів, які розбудовували національну культуру в умовах тоталітарного тиску, набуває екзистенційного значення. Доля родини Крушельницьких, яка була майже повністю винищена сталінським режимом в урочищі Сандармох, є найвиразнішим символом «геноциду інтелекту», що здійснювався радянським центром проти української нації. Вивчення механізмів цього нищення та водночас незламності духу А. Крушельницького, який навіть у соловецькому ув'язненні продовжував працювати над романом «Батьківщина», є критично важливим для зміцнення національної пам'яті та розуміння ціни культурної суб'єктності.

По-друге, А. Крушельницький був одним із головних архітекторів української освітньої системи періоду Визвольних змагань. Його зусилля на посаді міністра освіти УНР та голови Педагогічної місії у Відні щодо підготовки та видання національних підручників заклали фундамент для формування ідентичності цілих поколінь українців, відірваних від материкової України. Концепція «діяльної школи», яку він обстоював у міжвоєнний період,

корелює із сучасними світовими трендами гуманізації, практико-орієнтованості та дитиноцентризму в освіті.

По-третє, ідейно-політична еволюція А. Крушельницького – від радикального самостійництва лав «Молодої України» до трагічних радянофільських ілюзій 1920-х років – дозволяє глибше проаналізувати складні процеси трансформації суспільної свідомості галицької інтелігенції. Розуміння причин, що спонукали досвідченого політика та переконаного патріота повірити у можливість вільного культурного будівництва під прапором УСРР, дає змогу виявити пастки тоталітарної пропаганди та маніпуляцій, що залишається вкрай актуальним у контексті сучасних гібридних загроз.

Об'єктом дослідження є постать українського письменника, педагога, публіциста, міністра освіти часів УНР Антіна Крушельницького.

Предметом дослідження є характеристика життєвого шляху Антіна Крушельницького та становлення його особистості, вивчення особливостей його громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності.

Мета дипломної роботи полягає у комплексному аналізі процесу формування особистості і поглядів Антіна Крушельницького, а також у висвітленні його діяльності громадсько-політичної, культурно-просвітницької та її значення.

Поставлена мета передбачає розв'язання таких **завдань**:

- дослідити джерельну базу роботи, стан досліджень данної проблеми у історіографії;
- реконструювати біографічний шлях А. Крушельницького, висвітливши вплив родинного середовища та львівського студентського оточення на формування його особистості;
- розкрити зміст та результати державної діяльності А. Крушельницького на посаді міністра освіти УНР та його внесок у роботу Педагогічної місії у Відні, простеживши динаміку політичних орієнтирів діяча в міжвоєнний період;

- висвітлити культурно-просвітницьку діяльність, а саме видавничо-редакторську, участь у товариствах як «Просвіта», «Рідна школа», «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», «Учительська Громада», його ідеї і роботу в секціях цих товариств.

Хронологічні рамки роботи охоплюють роки життя А. Крушельницького (1878–1937 рр.). Нижня межа обумовлена роком народження (1878 р.), а верхня межа зумовлена розстрілом (у 1937 р.) в КАРСР у Сандармосі.

Географічні межі дослідження охоплюють місця де жив і проводив свою діяльність А. Крушельницький. Насамперед це територія Східної Галичини, яка була частиною Австро-Угорщини до кінця Першої світової війни, опісля краху імперії у 1918 р. відійшла до складу ЗУНР, з 1923 р. – до Польської Республіки. Також території УСРР, куди переїхав А. Крушельницький у 1934 р., РСФРР, де у 1935 р. був ув'язнений на Соловках, у 1937 р. був присуджений до розстрілу у Сандармосі.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, наукової критики джерел. У процесі написання роботи відповідно до поставленої мети і завдання використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, структурно-функціональний та метод систематизації джерел. Системний підхід до вивчення інформативного потенціалу наукових публікацій доповнюється методом широкого залучення аналізу фактичних даних. Усе це повинно забезпечити повноту та об'єктивність висвітлення теми дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в здійсненні ґрунтовної характеристики становлення особистості і поглядів А. Крушельницького, у комплексному аналізі його діяльності як просвітителя, педагога та міністра освіти, на основі опрацювання великої кількості епістолярної спадщини та спогадів. Вперше аналізується механізм взаємодії діяча з державними інституціями УНР в еміграції та психологічні передумови його радянфільського повороту в поглядах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у роботі висновки можуть бути використані у просвітницьких заходах, для підготовки лекційних курсів з історії України, історії культури та педагогіки, а також при розробці музейних експозицій, присвячених репресованій інтелігенції.

Робота пройшла **апробацію** на щорічній звітній конференції студентів Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, 2026 р.), а також на міжнародній науковій конференції «Культурна спадщина вчорашнього дня – внесок у розвиток суспільства завтрашнього дня» (11-12 лютого 2026 р., м. Кишинів, Республіка Молдова).

Структура роботи обумовлена її метою та завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (71 позицій). Основний текст роботи викладений на 69 сторінках, загальний обсяг роботи 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Дослідження життєвого шляху, громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності Антіна Крушельницького потребує залучення широкого кола різнопланових матеріалів, які відображають його шлях як політика, педагога, видавця та письменника. Джерельну базу та історіографію проблеми необхідно розглядати в історичній ретроспективі, враховуючи тривалий період замовчування постаті у радянські часи та поступове повернення її спадщини в науковий обіг після відновлення незалежності України. Джерельний масив роботи за своєю природою та походженням є надзвичайно багатим і може бути поділений на такі основні групи: опубліковані збірки документів, власні праці А. Крушельницького, епістолярна спадщина, мемуаристика та періодика.

Важливе місце серед опублікованих документальних масивів посідає збірник документів упорядкований Наталією та Олександром Рубльовими [1]. Це фундаментальне видання, містить унікальні матеріали, що розкривають складний контекст радянсько-польських відносин, який безпосередньо впливав на долю західноукраїнської еміграції та інтелігенції в УСРР. Збірник дозволяє проаналізувати загальні умови тієї епохи, в яких А. Крушельницький та інші діячі приймали фатальні рішення про переїзд до Харкова, та побачити механізми дипломатичної гри між двома державами.

Також важливими є опублікована збірка документів, яку упорядкували група науковці С. Кокін, П. Кулаковський, Г.Смирнов, Ю.Шаповал [2]. Вони зібрали архівні матеріали, про знищених у Сандармосі українських інтелігентів, серед яких А. Крушельницький. Тут також опублікована справа А. Крушельницького (№ П-5186), в якій документи про вирок 28 березня 1935 року, акт про розстріл, клопотання про реабілітацію [2, с. 351-354]. Представлені матеріали справи його доньки – Володимири [2, с. 195-200].

Окрему групу джерел становлять епістолярні матеріали, зокрема листування А. Крушельницького, яке упорядкувала О. Канчалаба [3]. Листи є цінним джерелом для вивчення інтелектуального середовища того часу,

взаємин між представниками української інтелігенції, а також матеріального становища культурних діячів у період національно-визвольних змагань. Представлені листи Аніна Крушельницького до сина Івана, В. Гнатюка, В. Стефаніка, В. Щурата, В. Старосольського, М. Грушевського і багатьох інших інтелігентів [3]. В листах 1909 р. Крушельницький порушує питання підготовки праці про І. Франка, звертаючись із проханням надати біографічні матеріали та спогади. Він зазначає: «Я пишу тепер більшу книжечку про поезію Франка... подайте мені головні події в життю Франка після 1890 р.» [3, с. 61]. Цей уривок свідчить про серйозність наукових намірів автора, його прагнення до ґрунтовності та використання достовірних матеріалів [3, с. 61].

Важливу частину джерельної бази дослідження становить епістолярна спадщина упорядкована О. Піддубняком, зокрема збірник листування Антіна з дружиною Марією та окреме листування з М. Чайковським [4; 5]. Збірник містить значний корпус приватної кореспонденції подружжя, який охоплює період від 1900 до 1933 року [4]. Цінними є матеріали, що відображають державницьку роботу Антіна Крушельницького. Це дозволяє окреслити сфери діяльності Антіна як державного службовця та точніше сформулювати уявлення про практичний зміст його роботи в умовах політичної нестабільності. Епістолярні матеріали також дають змогу простежити внутрішній світ діяча, його погляди на розвиток освіти, труднощі організаційної роботи та особливості функціонування освітніх інституцій у період Української революції. На відміну від офіційних документів, листування відображає живу реакцію на події, особистісні оцінки, що робить його цінним джерелом для глибшого аналізу історичної постаті [4, с. 10]. Таким чином, епістолярна спадщина А. Крушельницького виступає важливим доповненням до архівних і наукових джерел, дозволяючи поєднати макроісторичний аналіз із дослідженням особистісного виміру діяльності діяча.

Фундаментальним джерелом для розуміння життєвого шляху постаті мемуаристика. Вона представлена діаспорними мемуарними збірниками: Городенщиною за редакцією М. Марунчака та Коломийщиною за редакцією

Б. Романенчука [6; 7]. У збірнику Городенщини М. Гава описує викладання А. Крушельницького у Городенці 1911-1918 рр. та згадує, що той був обраний міністром освіти за УНР, а також наводить інформацію про останні роки просвітителя на Соловках [6, с. 592]. Б. Романенчук відносить А. Крушельницького до когорти літераторів і акцентує увагу на його літературному доробку і зв'язках з І. Франком [7].

Найбільше інформації вдалося почерпнути зі спогадів Л. Крушельницької [8], в яких детально описано побут родини та її історію. Як онука діяча та свідок подій у Харкові, вона змогла поєднати особисті спогади з результатами власних архівних пошуків, відтворивши психологічну атмосферу в родині перед репресіями [8, с. 22].

Творча спадщина є джерелом для аналізу еволюції ідей А. Крушельницького. Педагогічні погляди найбільш системно викладені у праці про дитяче господарство, де автор обґрунтовує концепцію трудового виховання [10]. Важливим джерелом є також перша читанка А. Крушельницького, яка видана у Відні, що демонструє методичні підходи автора до навчання дітей в еміграції [9]. Проєкт про реформи в навчанні і викладанні української мови є чудовим джерелом, що відображає погляди А. Крушельницького, напрямки просвітницької діяльності щодо підручників і оновлення навчальних програм [11]. Програмна стаття про завдання українського уряду щодо шкільництва розкриває його державницькі пріоритети на посаді голови педагогічної місії [12]. І ще одна праця висвітлює стан культури і українських гімназій під час російської окупації в роки Першої світової війни [13].

Матеріали публіцистичного характеру, опубліковані у газеті «Діло» протягом 1934-1935 рр. [14; 15; 16; 17; 18], стали важливими джерелом для розуміння реакції галицького суспільства на перші звістки про репресії, розстріли 37-ох людей і трагедію сім'ї Крушельницьких, про долю і важкий шлях онуки Лариси, яка вижила. Публікації з періодичних видань «Хліборобська правда» і «Правда», дають інформацію про репресії над

українцями, суд, додаткове слідство над справою А. Крушельницького та присуд 10 років ув'язнення [19; 20].

Наукове осмислення діяльності А. Крушельницького пройшло через складні етапи, що відображали ідеологічну логіку розвитку української історичної науки протягом ХХ – початку ХХІ століття. Перший етап – радянська історіографія (1960-ті – 1980-ті рр.). У цей період дослідження були вкрай обмежені певною цензурою. Після реабілітації письменника у 1950-х роках почали з'являтися статті С. Трофимука [60] та Г. Панкевич [51]. Зокрема, С. Трофимук у статті на основі листування розкрив характер творчих взаємин між письменниками. Дослідник наголошував, що Франко був не лише духовним наставником, а й першим критиком та видавцем творів Крушельницького [60, с. 146]. Однак радянські вчені акцентували увагу лише на Крушельницькому-реалісту, повністю замовчуючи його державницьку діяльність в УНР та вбачаючи переважання пізніше радянофільських поглядів, через розчарування в націоналізмі [51, с. 113]. Стаття Г. Панкевич була значущою для вивчення його освітньої ниви. Авторка підкреслила, що педагогічна діяльність Крушельницького мала «демократичний характер» і займала «далеко не другорядне місце» серед здобутків західноукраїнської педагогіки [51, с. 113].

Другий етап – діаспорна історіографія. Українські вчені за кордоном І. Боднарук [1], С. Підгайний [53] відіграли вирішальну роль у збереженні пам'яті про Крушельницького як про державного і літературного діяча. С. Підгайний пише про появу інтересу А. Крушельницького до більшовизму, вперше ввів у обіг правдиві дані про умови ув'язнення та розстріл родини [53, с. 145]. Про стан речей у Галичині у 1920-30-х рр., зв'язки з радянським консулом у Львові, про видавництво «Нових шляхів» й деталі переїзду Крушельницьких, про діяльність сина Антіна - Івана згадував І. Боднарук [1]. Також саме він висловлює думку про причетність до смерті І. Крушельницького Я. Галана. Також серед діаспорних доробків є стаття С.

Сірополка про освітню політику Директорії, де він, як сучасник С. Петлюри і А. Крушельницького, розкриває цей період діяльності МНО УНР [58].

Третій етап – сучасна українська історіографія (після 1991 р.). Найвагомий внесок у сучасне крушельницькознавство зробили Іван та Мар'яна Зуляк. У своїй спільній монографії вони здійснили перший комплексний аналіз громадсько-політичного шляху діяча [30]. Автори ґрунтовно дослідили його участь у кооперативному русі, роботу в уряді УНР та видавничу стратегію часописів «Нові шляхи» і «Критика» [30]. Також в І. Зуляка є фундаментальна монографія про всі аспекти діяльності товариства «Просвіта» у якому працював А. Крушельницький [29].

Всі дослідження М. Зуляк характеризуються залученням великої кількості раніше невідомих документів з ЦДАВО та ЦДАЛ, що дало змогу відійти від ідеологічних шаблонів. Окрім того великий масив інформації містять її спільні із І. Зуляком статті: про А. Крушельницького і його педагогічну роботу [31], видавничо-редакторську роботу [32], її спільна стаття з І. Зуляком та А. Клішем про перехід Крушельницького від націоналізму до радянських симпатій [33]. Окремі її статті про перебування на пості міністра УНР та педагогічній місії [34; 35]. Погляди А. Крушельницького на націоналізм як явище викладано у статті М. Зуляк [39]. Окремі статті про діяльність у закордонній групі УНР, про погляди А. Крушельницького на націоналізм як явище, характеристику газети «Нові шляхи» [37; 38; 39; 40]. М. Зуляк досліджено співпрацю Крушельницького з «Життям і заняттям» та видавничими організаціями в еміграції [41; 42]. ґрунтовно описано про роль і захоплення Крушельницького І. Франком, про становлення як діяча і вплив родинного середовища на А. Крушельницького [36; 43].

А. Боровик у своїй монографії про українізацію загальноосвітніх шкіл дослідив час перебування А. Крушельницького на посаді Міністра народної освіти УНР, його зайнятість підготовкою і організацією видавництва підручників для шкіл, та продовження цієї роботи вже у Педагогічній місії у Відні [22]. Історію української освіти, книгодрукування, стану підручників,

інформацію про МНО УНР та міністрів міститься у працях Т. Квішара, М. Кукурудзяка, М. Собчинської та І. Лікарчука [45; 46; 48]. А. Пижик у статті висвітлив стан і реформи в освіті за часів саме Директорії [52]. Про міністерську роботу А. Крушельницького писав Г. Цвенгрош [61].

Я. Ганіткевич детально описав життя і діяльність як лікарки Володимири Крушельницької, причини переїзду до УСРР, умови там і долю А. Крушельницького із синами [23]. Г. Радько висвітлила у своїй статті життєвий шлях А. Крушельницького [55]. Висвітлив біографію А. Крушельницького і зосередив увагу на ньому як на письменнику М. Дубина [28]. Історик О. Доброжанський у монографії зробив акцент на освітні процеси на початку ХХ ст. у Галичині та Буковині, на стан розвитку шкільництва, боротьбі за українські гімназії, кафедри в Чернівецькому університеті та впровадження української мови в офіційне діловодство. Автор також описав початок появи товариства «Молода Україна», в яке входив А. Крушельницький [27].

С. Кульчицький у своїй праці аналізував причини міграції галичан до УСРР та радянську грошову підтримку останніх у Галичині [47]. І. Нагаєвський описував роботу уряду УНР у 1919 р., але при цьому не згадує окремих діячів [50]. Я. Грицак описував ситуацію в УСРР та репресії у 1930-х рр., згадуючи при цьому і про А. та І. Крушельницьких [24]. Репресивну політику СРСР щодо західноукраїнської еміграції, жертвою якої стала родина Крушельницьких, проаналізували Л. Маринич [49] та О. Рубльов, Ю. Черченко, які писали про «кіровську хвилю» репресій та долі західноукраїнської інтелігенції [56; 57]. В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький також висвітлили стан української інтелігенції у 20-30-ті рр. ХХ ст. і репресії сталінізму проти неї [25; 26]. Г. Касьянов дослідив соціальний портрет українських культурних діячів у радянській Україні та їх долю [44]. І. Соляр описав причини і розвиток радянофільства у Галичині [59].

Ф. Погребник у книзі про жертв сталінських репресій згадує А. Крушельницького, описує його допит та винесення вироку [54]. Цікавою є

інформація, що будучи у засланні, Крушельницький не полишав роботи, і навіть у таких умовах працював над романом «Батьківщина», який 1941 р. НКВС спалили [54, с. 255]. Дослідник Ю. Шаповал у своїй праці викладає матеріал про суд над нібито членами «Об'єднання українських націоналістів», що виступали проти радянської влади, і до якої свою належність «підтвердив» А. Крушельницький [63].

Педагогічну спадщину діяча і просвітницьку діяльність детально дослідила Н. Чаграк [62; 64]. У своїх розвідках вона проаналізувала діяльність Крушельницького як реформатора освіти на Прикарпатті, висвітлила його роль у реформуванні навчального процесу та підготовці національних підручників у Відні, участь у товариствах [62, с. 184]. Н. Чаграк першою системно описала роботу Педагогічної місії УНР, довівши її стратегічне значення для збереження українського шкільництва, а також діяльність у просвітніх товариствах [64, с. 14].

Таким чином, сучасна історіографія володіє значними напрацюваннями, в порівнянні з радянським періодом, проте багатогранність постаті А. Крушельницького все ще потребує подальшої інтеграції різних аспектів його діяльності у межах єдиного наукового дослідження. Історіографія питання пройшла складний шлях від ідеологічної цензури радянського часу до об'єктивного наукового аналізу в роки незалежності, коли на А. Крушельницького глянули не лише як на письменника, а й як на громадсько-політичного діяча. На основі аналізу джерельної бази, яку складають і особисті листування, праці А. Крушельницького, публікації з періодичних видань, мемуари, можна підсумувати, що дуже багатою є саме епістолярна спадщина. Вона не лише фіксує фактографічну сторону подій (фінансову кризу еміграції, конфлікти з чиновництвом), а й розкриває внутрішню мотивацію діяча, його прагнення до наукової ґрунтовності та глибоке почуття відповідальності перед нацією. Важливими і насиченими інформацією є спогади Л. Крушельницької. Використання цього корпусу документів дозволяє побачити «людське обличчя» історії Визвольних змагань.

РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ АНТІНА КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

Родина Крушельницьких, одна з відомих сімей української інтелігенції у Галичині, була багата талановитими і обдарованими людьми. Антін Володиславович Крушельницький – педагог, письменник, публіцист, редактор, видавець та міністр освіти УНР, народився 4 серпня 1878 року в містечку Ланцуті, що на Підкарпатті, яке розташоване західніше Львова, між Сяном і Віслою, в родині Володислава Крушельницького, який працював у станіславівській канцелярії адвокатом. Матір'ю просвітителя була Марія, що родом з сім'ї Монастирських. Вона знала безліч віршів, мала звичку переказувати твори українських поетів, співала народні пісні. У родині Крушельницьких мали місце регулярні літературні вечори, дискусії про прочитане [30, с. 61].

У родині дуже цінували мистецтво, образотворчі твори, усе, що могло сформувати естетичні почуття майбутнього просвітителя, привити любов до культури і науки. У Крушельницьких вдома була власна домашня колекція художніх творів відомих митців, класиків. Таке сприятливе родинне середовище вплинуло на те, що Антін Крушельницький побудував освідчену особистість громадсько-політичного та культурно-просвітнього діяча, який вніс свій внесок у політичну, літературну, освітню сферу [64, с. 10].

Рід Крушельницьких насправді дуже старовинний і бере початок ще з XIV століття. У 1395 р. польський король Владислав Ягайло надав у володіння своїм підданам Іванові і Дем'яну село Крушельницю у районі Тустані. Пізніше у селищі відділяються два роди – Чулевичів та Ставниковичі. Про це згадувала у спогадах онука Антіна – Л. Крушельницька. «Рід Дідуня походить із перших, а, наприклад, рід Соломії Крушельницької – із других. Ще їх діди підписувалися: «Крушельницький де Чулевич», «Крушельницький де Ставникович» [8, с. 36].

Свою юність майбутній просвітитель провів у м. Перемишлі, де він навчався у гімназії. На той час Перемишль був одним з центрів культурного і духовного життя Галичини. Окрім того, Антін з дитинства мав доступ до великої сімейної бібліотеки. У Крушельницьких також часто бували і інші гімназисти, які хотіли покористуватися величезною бібліотекою. Можна дійти висновку, що А. Крушельницький дійсно був знавцем культури і добре розумівся майже у всіх напрямках науки та мистецтва, що безумовно допомогло формуванню його цінностей як просвітителя та інтелігента свого часу [30, с. 61; 64, с. 10].

На кінець XIX – на початку XX століття в Галичині відбувається активний національний розвиток і рух проти культурних, освітніх обмежень для українців, які не мали переваг навіть у мовній сфері на відмінну від поляків у Галичині. Існували три провідні напрямки політичної думки: москвофільська, австрофільська та самостійницька, яка переважала серед тодішньої молоді. Також в цей час з 1890 р. була проголошена так звана «нова ера», яка мала сприяти розвитку української культури. Були покращення в сфері шкільництва, поява кафедри історії України у Львівському університеті, але загалом здобутки «нової ери» були невеликими. Саме у цей час, у 1896 р. Антін вступив до Львівського національного університету, на філософський факультет і готував кваліфікаційну роботу під кураторством історика Михайла Грушевського [64, с. 12-13].

У 1890-х рр. були вимоги студентів про викладання українською мовою на факультетах університету та навіть піднімалося питання про створення повністю українського вищого закладу. Молодий А. Крушельницький був активно залучений до цих протестів. Він вже тоді показав свою громадську свідомість, зацікавленість культурними і політичними проблемами українського суспільства і свою жвавість як студент. У 1899 р. він був у студентському товаристві «Академічна громада», а у 1900 р. увійшов у комітет по заснуванню товариства «Молода Україна», яке мало домагатися політичних і культурних прав для українців [64, с. 12-15].

А. Крушельницький мав талант до мов і з малечку цікавився їх вивченням. У студентський час сам поглиблено цікавився українською, російською, польською мовами і опанував чеську, німецьку. Окрім цього вивчав історію, філософію. Займався репетиторством і завдяки цьому за власні кошти передплачував журнали «Житє і Слово», «Зоря», «Правда». Навчаючись у Львові Антін цікавився філософією, психологією і естетикою. Цим захопленням Крушельницького сприяли львівські бібліотеки і середовище з відповідною літературою [55, с. 197].

Одночасно зі навчанням А. Крушельницький починає займатися громадською діяльністю. Він був учасником молодіжної напівлегальної організації - «Молода Україна», про яку згадано раніше, що діяла протягом 1899-1903 рр. До неї також входили і студенти з Чернівецького, Віденського університетів. Головними представниками організації були Л. Цегельський, В. Старосольський, Т. Мелень та багато інших. Програмні положення організації проголошували соціальну справедливість і соборність українських земель [30, с. 66].

Члени «Молодої України» підтримували контакти зі молоддю з українських університетів у Харкові, Києві, Одесі. Зокрема сам Антін вів листування зі харківськими студентами, звідти він отримував суспільно-політичну й художню літературу. «Молода Україна» спільно працювала із Лесею Українкою, членами РУП: Д. Антоновичем, М. Русовим, В. Винниченком, М. Поршем. Саме «Молода Україна» видала у 1900 р. брошуру «Самостійна Україна» М. Міхновського [30, с. 67].

Антін Крушельницький редагував однойменний часопис організації – «Молода Україна», а також «Літературно-науковий вісник», який виходив за ініціативи М. Грушевського та І. Франка. Знайомство студента А. Крушельницького з М. Грушевським допомагало популяризувати йому свої твори у «Літературно-науковому віснику» та готувати дослідження з географії, історії. З 1900 р. у зв'язку з відсутністю І. Франка, Антіну доручили очолити редакцію вісника. Це стало чудовою нагодою і великим досвідом для

майбутнього редактора і публіциста. В цей же час він доєднується до Наукового товариства імені Тараса Шевченка і пізніше стає заступником секретаря товариства. Студентські роки у Львівському університеті під опікою М. Грушевського стали періодом активної політизації діяча. Участь у лавах «Молодої України» та НТШ сформувала його як лідера, здатного поєднувати наукову роботу з радикальною громадською позицією [55, с. 199].

Така активна участь у студентські роки в українській громадській сфері дає підстави вважати, що вже тоді Антін Крушельницький був зацікавлений політичним життям і проблемами українського населення Галичини і прихильником єдності українських земель та утворення незалежної української держави. Чітко самостійницький нахил обстоювала і РУРП (Русько-Українська радикальна партія), у якій був А. Крушельницький. Проблема української самостійності висвітлювалася тоді активно на сторінках таких часописів як «Діло», «Воля», а Антін, який був прихильником поглядів, що лише нація, яка має державність може формувати економіку, культуру суспільства, був активним дописувачем названих газет [30, с. 69]

Варто зазначити, що саме у той час у кінці XIX – на початку XX століття у Галичині набирають також популярності селянський і робітничий рух. Антін починає знайомитися з ідеями революційної демократії, драгоманівськими гуртками, відкриває літературу соціалістичної тематики, теорію марксизму, веде лекції на суспільно-політичну тематику. Тенденція популярності ідей соціалізму серед молодшої інтелігенції була характерна тоді для більшості.

Формували А. Крушельницького й думки М. Драгоманова, О. Кониського. Крушельницький захоплюється їхніми ідеями, як результат відходить від самостійництва й популяризує автономізм. На думку самого А. Крушельницького, листування М. Драгоманова з редакцією «Друга», справили великий вплив на оформлення народовських поглядів як його самого, так і І. Франка. Тема листів торкалася питання відмови від «язичія» і використання народної мови у двотижневику «Друг». Драгоманов писав: «Хоч

як не відхрещуйся, а тепер від хлопської галицько-української мови не втечеш...» [30, с. 69-70].

Антін Крушельницький симпатизував поглядам М. Драгоманова. А саме щодо москвофілів на західноукраїнських землях. Драгоманов для розширення поглядів радив до прочинання і ознайомлення російських літераторів, не знецінюючи при цьому українську літературу. Він вважав, що у Галичині інтелігенції не вистачає ознайомлення зі здобутками російських класиків. Треба розуміти, що самі москофіли не знали взагалі російської мови і мали слабке уявлення про становище української культури на Наддніпрянській Україні. Також поділяв думки М. Драгоманова, зокрема щодо потреби акцентувати увагу галицької інтелігенції на ідеях Просвітництва, поширених поміж інтелектуального західноєвропейського суспільства, раціоналізмі, лібералізмі, науковому прогресі, суспільній проблематиці та забезпеченні прав жінок, які викликали опір у цьому середовищі. Але не сприймав критику М. Драгоманова галицької інтелігенції, яка на його думку, недостатньо прагне освідченості [30, с. 70].

Саме за часів студентства, Антін проявив себе у літературі. Тоді розпочав енергійно спілкуватися і обмінюватися листами з Іваном Франком, творчість якого стала для нього певним творчим прикладом і великим зразком. Крушельницький обожнював Франка, який перший отримував на оцінку твори Антіна і допомагав з їх видавництвом. У 1899 році вийшла перша збірка оповідань А. Крушельницького «Пролетарі» [30, с. 64; 60, с. 146-153].

Ще з дитинства майбутньому педагогу, громадському діячу створили атмосферу традицій вдома й заклали любов до літератури, віршів та українських класиків. Тому не дивно, що в А. Крушельницького проявився неабиякий таланти у літературній сфері. На думку С. Трофимука, обрати стиль письма юному А. Крушельницькому допомагав І. Франко, давши добру оцінку на переклад діалогу Г. Запольської «В гірничій діброві» [60, с. 146-153].

Основним напрямком у літературі для Крушельницького стає реалізм. Як письменник він зобразив тогочасні конфлікти і страждання у галицькому

суспільстві. Життєві зображення національного і соціального приниження («На заробку», «У вогні»). Його багата літературна спадщина включає збірки оповідань, зокрема «Пролетарі» (1899 р.) та «Світла і тіні» (1900 р.). Драми «Чоловік честі» (1904 р.), «Артистка» (1901 р.), також романи, серед яких «Рубають ліс» (1918 р.). Деякі з них були написані під час студентства, інші пізніше, як от оповідання «Буденний хліб» (1920 р.), «Як пригорне земля» (1920 р.), що видавалися у віденський період Крушельницького [7, с. 208].

Після навчання в університеті, на початку ХХ століття Крушельницький активно працював у гімназіях у Яворові, Львові, Коломиї, Станіславові, Долині, Бережанах, Городенці, Рогатині [30, с. 75]. Був співвидавцем і редактором, продовжував публіцистичну, літературну діяльність – це підтверджує, що його університетський період плавно перейшов у реальну професійну, просвітницьку кар'єру.

У 1904 р., будучи у Коломиї, Антін листувався з І. Франком. Радився щодо літературної творчості і надсилав Франку для рецензії п'єсу «Де серце мовчить», у якій критикував полонізоване коломийське міщанство: «Я старався в ній підхопити деякі риси нашого коломийського міщанства, що, ще недавно русини, під впливом різних чинників тепер на очах таки полонізуються» [60, с. 147]. Разом із В. Старосольським на початку ХХ ст. у Львові Крушельницький видав серію «Живі Струни».

Будучи в Коломиї, А. Крушельницький звертає своє зацікавлення до шкільних творів. Там він береться писати «Літературні характеристики українських письменників». Я. Оренштайн видав першу його характеристику поезій І. Франка. А. Крушельницький потім у 1910 р. змінив назву на «Вибрані твори українських письменників» і випустив чотири книжки, з яких дві були про творчість І. Франка («Вибір поезій», «Вибір оповідань»). У Коломиї 1905-1906 рр. Антін написав свою першу п'єсу-комедію під назвою «Орли», яку в 1907 р. у Львові надрукували [30, с. 65].

Вже у жовтні 1901 р. А. Крушельницький одружується. Дружиною стала відома артистка театру «Руська бесіда» - Марія Слобода. Марія Слободівна

(сценічне прізвище) народилася 8 грудня 1876 р. в селі Ульгівці Рава-Руського повіту на Львівщині. Свій найбільший успіх мала у драмі І. Котляревського «Наталка Полтавка», в якій грала Наталку. Про дружину Антіна дослідник М. Дубина писав: «Вона тоді залишилася єдиною кормилицею великої сім'ї: якраз помер батько. Її мати була хворовитою і досить таки незарадною, один з братів напівінвалід з дитинства, а ще троє дітей – молодші від неї» [28, с. 20]. Марія дала згоду Антіну лише коли той уклав нотаріальне зобов'язання, за яким мав взяти матеріальну відповідальність за її родину. Для виконання такого потрібно було певне матеріальне забезпечення. Тому Антін змінює менш оплачувану роботу редактора на роботу педагогом [8, с. 33].

До 1905 року Марія ще грала в театрі, хоч не так активно як до заміжжя. Після одруження покинула акторство, хоч іноді ще час від часу з'являлася на сцені. Надалі лише займалася організацією культурницьких заходів і грала в трупах з аматорів в тих місцях, де вони опинялися з роботою чоловіка. Пішовши зі сцени, вона також писала статті, новели, здебільшого на тематику жіночої долі, рівності між чоловіком і жінки, про мистецтво [55, с. 199].

Як педагог А. Крушельницький спершу був помічником біля вчителя у Ярославі. Там він викладав у польській гімназії з 1901 р. Потім викладав у Коломийській гімназії з перервами (1902-1905 рр., далі у 1908 р., та 1926 р.). Під час роботи у Коломийській гімназії у 1903 р. народилася дочка Володимира. 12 листопада 1905 р. в Коломиї народився син Іван. Далі Антін викладав у Станіславі (1905-1906 рр.) спершу у гімназії польськомовній, а потім з руською мовою викладання (1908 р.), в Ужгородській гімназії (1923 р.), де намагається поширювати українську мову і літературу у закладх освіти і бореться з москофілами. Далі був на посаді директора Рогатинської гімназії (1925-1926 рр.). Після звільнення з гімназії у Рогатині, родина залишилася там, а Антін Володиславович 1926-1927 рр. викладав деякий час в єврейській гімназії в Коломиї [31, с. 139].

Якраз у цей період задумувалося випустити серію підручників і посібників для школярів. Щодо цього він радився з Іваном Франком, який

навіть був співавтором окремих видань, що друкувалися під грифом «Видання Антона Крушельницького. Власність Івана Франка». Ці підручники та книги були великим вкладом у розвиток педагогіки у Східній Галичині [60, с. 147].

Антіна Крушельницького як педагога-практика не задовольняли існуючі шкільні підручники. Він почав активно працювати над добором текстів і укладанням навчальних книжок. Ще в листі від 30 грудня 1906 р. А. Крушельницький ділиться з І. Франком, суспільно-політична діяльність котрого була для нього зразком, своїми задумами стосовно видання серії хрестоматій-підручників. У зв'язку з переведенням педагога на нове місце роботи цей задум не вдалося відразу здійснити. І лише 1909 р. Крушельницький отримав дозвіл на видання серії «Вибрані твори українського письменства». Всього вийшло чотири таких випуски, два з яких відводилися літературі І. Франка. Подальшим кроком у напрямі створення навчальної літератури було укладання читанок для середніх шкіл. У Львові 1911 р. вийшла «Руська читанка» для 1 класу середніх шкіл [51, с. 113].

Свою роботу учителем Антін здійснював паралельно з громадською діяльністю в товаристві «Просвіта» у її філіях, в містах, де він працював: у Коломиї (1908 р.), і де з 1909 р. просвітитель також ще керував «Видавничою Спілкою Українського Вчительства». У ній був надрукований «Український альманах», підручники, читанки на історичну тематику. Попри труднощі Спілка отримала дозвіл на відкриття книгарні. Вона займалася популяризацією книжок і газет українською мовою, до яких не завжди мали доступ ширші кола суспільства [31, с. 135].

Пізніше у Городенці був директором гімназії (1912 -1918 рр.) з перервами у час воєнних дій. За цей період у їх сім'ї народилося ще троє дітей: у 1906 році народився Богдан, у 1908 році – Тарас, а у 1913 році Остап [55, с. 197-205].

Антін Крушельницький був знайомим з багатьма культурними діячами свого часу серед яких: Василь Стефаник, Лесь Мартович, Ольга Кобилянська, Наталя Кобринська, Михайло Грушевський та багато інших. Таке

інтелектуальне середовище й такі творчі настрої в родині певною мірою сприяли оформленню світогляду та зацікавлень дітей Крушельницьких.

Володимира, стала лікарем-дерматовенерологом, закінчила Віденський університет, у 1932 р. стала доктором медицини, була співробітником у Харківському інституті боротьби з венеричними хворобами та окрім того займалася, як і батько, публіцистикою. Іван став поетом, перекладачем драматургом, графіком і мистецтвознавцем. Освіту здобував у Віденському і Празькому університетах, був дуже інтелектуальною особистістю. Пізніше в Галичині, зайнявся викладанням малювання у Стрийської української гімназії та зорганізував при ній театральну школу, був керівником театральної школи, що у Львові при Музичному інституті ім. М. Лисенка. Працював у Харківському інституті матеріальної культури в секції капіталістичної культури, керував аспірантами. Побічно працював у видавництві «Мистецтво» [55, с. 19].

Богдан став економістом, також був педагогом, писав підручники з математики і економіки. Тарас захоплювався музикою, писав оповідання та гуморески, був членом ОУН, написав слова і музику марш пісні «Гей-гу, гей-га – таке то в нас життя», організовував хори у Львові [70, с. 1]. Наймолодший Остап не встиг обрати свій життєвий напрям, оскільки разом із батьком і братом Богданом був розстріляний у 1937 р., коли на Соловках почалися масові розстріли. Йому було лише 24 роки, дуже любив кіномистецтво і навіть друкувався у часописі «Кіно» [8, с. 94].

Будучи зайнятим громадською діяльністю, видавництвом та роботою педагогом, Антін на певний період припиняє свою художню творчість. В той час Антін Володиславович мав часті промови з суспільно-політичних і культурно-освітніх тем, ввійшов до Шкільної ради, галицького сейму і до магістрату в Коломиї. Він відкривав у селищах філії «Просвіти», започаткував утворення товариства для педагогів «Учительська громада», організовував роботу осередків спортивно-молодіжних організацій «Лугу», «Сокола», у

Рогатині організовував діяльність «Пласту» і навіть посприяв відкриттю у 1925 р. дівчачого відділу «Пласту» [31, с. 140] .

Загалом Антін як педагог приділяв багато уваги спортивним активностям. Викладаючи у Городенці, саме ним була введена обов'язкова розминка як повноцінний урок, на зразок сучасної фізкультури. Окрім того молодь мала займатися плаванням, навчитися веслуванню, їзди верхи на коні, кататися на велосипеді, ковзанах та санях [31, с. 137].

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна і сім'я Антіна й Марії переїхали з Городенки до Відня та незабаром повернулися назад. Навіть перебувачи закордоном, Антін Володиславович за кожної нагоди їхав у Галичину, неперестаючи цікавитися новинами в рідному краї. З 1915 року А. Крушельницький – бургомістр у Городенці, так маючи зв'язок з окупаційною російською владою, зумів домогтися поновлення роботи гімназії [55, с. 199].

Після розпаду Австро-Угорської імперії в галицької інтелігенції були надії на відновлення української державності. В ті буремні часи А. Крушельницький був великим симпатиком очільника ЗУНР – Євгена Петрушевича. У Галичині була утворена Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) і Крушельницький у 1918 р. стає членом законодавчого органу ЗУНР – Української Національної Ради. Але новостворена ЗУНР невдовзі після війни з Польською республікою припинила існування. М. Дубина зазначав, що А. Крушельницький: «...радів, що ЗУНР встигла возз'єднатися з Українською Народною Республікою в січні 1919 р. Тепер надіявся на УНР» [28, с. 23].

У березні 1919 р. Антін перебував у Станіславові і працював над Другою читанкою, а сім'я в той час залишалася у Городенці. Атмосфера була напружена, оскільки відбувалися військові дії між українцями і поляками. Приймав участь у засіданнях Ради, так як із січня 1919 року до Станіславову преїхав уряд ЗУНР. Саме тут Крушельницький дізнається про призначення на посаду міністра освіти. Про це писав 10 квітня 1919 році у своєму листі до

дружини: «Сьогодні прийшла депеша від Петлюри, що він іменує мене міністром просвіти, Темницького- міністром закордонних справ...» [4, с. 95].

Весною 1919 р. А. Крушельницький переїхав до Кам'янця-Подільського. Вже там, після прибуття, А. Крушельницького, як людину, що не один рік працювала у сфері освіти, було офіційно назначено міністром освіти. Та через тяжку ситуацію уряду УНР вже 25 липня 1919 р. він покинув посаду міністра, передавши повноваження Петру Холодному. Дослідник постаті А. Крушельницького М. Дубина пише, що причиною відставки з посади міністра стало розчарування українською владою і тому той емігрував [28, с. 24]. На нашу думку, письменник справді був розчарований безладом в уряді УНР, і це не дивно, оскільки його робота відбувалася у край нестабільні часи, але приїзд до Відня був пов'язаний з продовженням політичної діяльності і співпрацею з Міністерством освіти.

Дійсно восени 1919 р. був виданий наказ про надання посади А. Крушельницькому радника при МНО УНР. Протягом жовтня 1919 р. – до 1921 р. він очолив педагогічну місію, яку відправляла УНР до Відня і Праги [30, с. 252]. Тому говорити про небажання співпрацювати з українським урядом чи у повній зневірі у ньому Крушельницьким не є вірним.

Свої здібності і сили Антін Володиславович спрямовує тепер саме на діяльність місії. Метою місії було друкування підручників та посібників для українських шкіл. Матеріально учасникам місії доводилося тяжко і щоб оплатити друк підручників А. Крушельницький навіть продав свою земельну ділянку у Бережанах, про що у спогадах згадувала його онука [8, с. 46].

У 1921-1923 рр. А. Крушельницький був членом комісії закордонних справ та у шкільній комісії УНРади, яка працювала над реформуванням виховного і освітнього процесів українського шкільництва, а ще у 1923 р. переходить до роботи в Ужгородській гімназії. Марія Крушельницька в цей час з дітьми від 1923 до 1925 року живуть у Родауні, що біля Відня. З великої кількості листів за цей період можна прослідкувати побут родини, переживання, фінансові труднощі, які спіткали Крушельницьких [4, с. 110-192].

Саме у віденський період А. Крушельницький зацікавлюється політичним відродженням і культурним життям на теренах УСРР. Цьому посприяло його спілкування за кордоном з О. Олесем, М. Грушевським, В. Винниченком, розпочинає спілкування і з іншими радянськими літераторами. В одному зі своїх листів у 1920 р. Крушельницький писав: «Люд шукав своєї зорі – і треба думати, знайшов. На Україні Дніпрянській вона світитиме вічно. Лину душею туди» [28, с. 24].

Можна казати про великі зміни в орієнтирах та світогляді Крушельницького в цей час, що пов'язано з програшем української революції та політикою так званої «українізації» в УСРР. А. Крушельницький спостерігав за змінами у Наддніпрянській Україні, йому імпонувала індустріалізація, будівництва там нових заводів, станцій. Особливо симпатію до УСРР посилювала політика Ю. Пілсудського у західноукраїнських землях, куди у 1925 р. сім'я Крушельницьких польська влада дала дозвіл на повернення. Роботу в сфері освіти українцям було знайти важко, особливо у Львові. Знайшлося місце в Рогатині, у польськомовній гімназії, де Антін отримує посаду директора гімназії. Окрім вчителювання готувалися нові читанки до видання, але саме в той час А. Крушельницького польська влада заарештовує, і відправляє в ув'язнення до Бережан. Арешт відбувся на підставі доносів. А. Крушельницького вважали винним у зраді державі, але як він писав дружині: «На жаль не було найменших доказів!» [31, с. 140].

Пізніше відбулося звільнення Антіна Володиславовича з гімназії Рогатина, через суперечки з УПТ (Українське педагогічне товариство, з 1926 р. «Рідна школа»), щодо методів навчання. Про це згадувала Лариса Крушельницька у спогадах, описуючи причини: «Незалежний дідусь характеру і наполегливість у боротьбі за педагогічні переконання призвели до конфлікту з педагогічними владами та звільнення з роботи..., коли панове з Українського педагогічного товариства вказувало йому, кого він бере на роботу («того ні, бо ми на нього гніваємося»), пропонуючи неуків, яких Дідуньо за навчання повикидав колись з городенківської гімназії...» [8, с. 57].

Роботу продовжив у Яворові, а у 1926 р. викладав у Коломиї в єврейській гімназії. У 1927 р. Антін намагався отримати посаду директора гімназії у Львові, але невдало. Фактично на цьому педагогічна праця Крушельницького завершилася. Він продовжував використовувати свій багатий досвід для покращення і розвитку гімназій [31, с. 139].

1 липня 1928 року у Львові він взяв участь у з'їзді українців. На ньому було висунуто «Проект зміни способу навчання української мови й літератури в школі» [11]. В ньому А. Крушельницький пропонував збільшити часу на вивчення української літератури нового часу і натомість зменшити опрацювання староукраїнських творів. Наполягав на виданні літератури разом з біографіями й історико-літературними доповненнями до творів, впровадженні граматики української мови в школу, правопису, який затвердила Українська Академія Наук, висував засаду єдиного шкільництва, з новим поділом у класах [31, с. 141].

Надалі з кінця 1928 р. А. Крушельницький вже не працюючи педагогом, доєднався до кооперативного руху у Львові. Кооперативний рух на той час вже був масовим і став економічно і навіть політично важливим. Антін звертається до видавничої справи і 15 січня 1929 р. було утворено спілку «Нові шляхи», де стає головним редактором. Окрім А. Крушельницького засновниками спілки була його дружина Марія, син Іван. «Нові шляхи» при утворенні мали на меті розвивати культурний рівень членів видавництва, збільшувати доходи і господарство. Мали видаватися журнали, книги, організовуватися друкарні, бібліотеки, клуби та різнопрофільні курси [8, с. 60].

З самого початку брошура мала бути аполітичною і не ідеологічною, але з все більшим контактуванням з діячами з підрадянської України в ньому все більше висвітлювалися прорадянські симпатії Крушельницького, який стає фактично основним рупором радянзації в Галичині. Активно видавалися твори новітньої зарубіжної і вітчизняної літератури. В щомісячнику друкувалися Я. Галан, П. Дереш, В. Стефаник, О. Кобилянська. З літературними і публіцистичними дописами друкувався і сам А. Крушельницький. Виходили

його літературно-критичні праці про творчість Б. Грінченка, І. Франка, Т. Шевченка, М. Коцюбинського. Інші публікації були більш політичного спрямування, як засудження Гітлера і Муссоліні, польського окупаційного режиму в Галичині [55, с. 202].

У 20-х – 30-х рр. ХХ століття у світі сталася велика економічна криза і ситуація на західноукраїнських територіях була напружена. А. Крушельницький в цей час збирає ліві сили біля свого щомісячника «Нові шляхи». У Харкові і Києві друкувалися твори М. Возняка, В. Стефаніка, О. Кобилянської, О. Кульчицької, що допомагало зближенню з радянською Україною. Тоді літератори і науковці отримували радянське фінансування і мали можливість отримати наукові ступені, легше ніж під польською владою [55, с. 202].

Зокрема старший син Антіна – Іван, отримавши за драму «На скелях» грошову премію (яку можна було використати лише в межах СРСР), чи не перший з родини (після Володимири) відвідав Радянський Союз. Разом із ним у вересні 1932 р. поїхала і сестра Володимира, яка влаштувалася у Ветінститут. Поет Іван Крушельницький здійснив поїздку до Великої України в часи Голодомору та новин про самогубства письменника М. Хвильового та Народного комісара УСРР М. Скрипника, втім це не застергло його і всю сім'ю Крушельницьких від віри у процвітання у Радянській Україні і переїзду туди [8, с. 112].

Через видавничу діяльність А. Крушельницького і прорадянські статті у «Нових шляхах», а потім у «Критиці» Антіна як редактора було звинувачено у державній зраді, бажанні насильним шляхом змінити у Польщі устрій. У міжвоєнній Польщі видання, які не подобалися владі, пропагували радянську модель конфісковували. Останнє видання часопису було у вересні 1932 р. (через фінансові проблеми видавництва «Нових шляхів», арешт і обшук у будинку Антіна Крушельницького 15 червня 1932 року через збір у Львові прорадянсько налаштованої інтелігенції на конференцію). Того ж року восени польська влада закрила всі «ліві» газети, «Нові шляхи» заборонили [30, с. 163].

На початку 1933 р., вийшовши з ув'язнення, А. Крушельницький зміг надрукувати ще кілька номерів газети «Критика». Гострість змісту там матеріалу загострили і так складні стосунки редактора з польською владою. Подальше видання «Критики», як і перебування у Львові, ставало небезпечним [28, с. 7].

А. Крушельницький був за твєдженням М. Дубини, «довіреною особою і близьким товаришем» радянського консула у Львові В. Радченка [28, с. 41-42]. Відомо про спільні сімейні відпустки консула і Крушельницьких разом із Я. Галаном в Нижньому і Верхньому Березові, Яблуневому. Не дивно, що польська влада могла вбачати у письменнику завербованого радянського шпигуна. Антін також вів листування з М. Скрипником, М. Хвильовим, М. Семенком. У 1929 р. М. Скрипник майже одразу по приїзді зустрівся особисто з А. Крушельницьким [8, с. 120].

Такі зв'язки письменника викликали відповідну реакцію з боку польської поліції. Часті доноси і обшуки у домі Крушельницьких, неодноразові затримування Антіна і сина Івана, підштовхували все більше до фатального переїзду сім'ї. Умови у Польській Республіці для українців були важкі і несприятливі. У сім'ї Крушельницьких почалися і матеріальні труднощі. Ні Антін, ні син Іван, не мали змоги працювати, заробляти письменництвом, оскільки Польща у 1930-ті рр. посирила тиск і цькування. Родину Крушельницьких фактично постійно переслідували і проводили обшуки. Важкі умовини, у яких жили українці в 1920-30-х рр. під польською окупацією, були одною з причин, що дехто з галицьких діячів почав орієнтуватися на УСРР, де, як здавалося, політичне життя йшло до повної суверенності української держави [21, с. 92 ; 47, с. 273-277].

З огляду на арешт, ситуацію яка склалася у Галичині і польський гніт, Антін дійсно мріяв про Радянську Україну, не вірячи в безпеку для життя і праці такого як він, попри новини про суд і справу СБУ, штучно створений голод, Крушельницький очевидно надто довіряв приятелю, консулу Радченку, який і рекомендував, заохочував Крушельницького до преїзду. Окрім того листи Івана Крушельницького, який вже побував в УСРР у 1932 р. були

обнайдливими. М. Гава зазначав, що переїзд Крушельницьких до УСРР був зумовлений переконанням Антіна, який вважав радянську Україну «землею обітованою, і повіривши у широкий розквіт української культури...» [6, с. 238].

У випадку Крушельницького цей поворот до радянського був особливо драматичним, бо виходив від людини, яка пройшла досвід боротьби за українську державність. Саме тому його радянофільство не можна спрощено трактувати як ідеологічну наївність. Воно було радше трагічною спробою знайти реальний простір для українського культурного життя в обставинах, коли незалежницький проєкт зазнав поразки, а польська політична система не давала надії на повноцінний національний розвиток. У цьому сенсі він поділяв долю значної частини західноукраїнської інтелігенції, яка шукала не стільки радянської державності як такої, скільки можливості для української культури вижити й розвиватися [49, с. 196–210; 57, с. 250].

На переїзд домовилася вся сім'я. У травні 1934 р. Крушельницькі з усіма речима, усією бібліотекою Антіна і навіть собакою, переїхали до Харкова. Не поїхала через роботу і стан здоров'я лише дружина І. Крушельницького – Галина. Крушельницьких заселили у сумнозвісний будинок «Слово». Усі перевезені меблі зі Львову мусили лишити у підвалі, їх не було куди розставити. Своїми манерами, побутом, працьовитістю і лише самим виглядом Крушельницькі дуже відрізнялися від радянських громадян, що автоматично записувало їх у список майбутніх смертників [8, с. 138].

Рішення переїхати до радянської України стало кульмінацією складного внутрішнього процесу. У 1934 р. Крушельницький разом із родиною переїхав до Харкова, розраховуючи долучитися до радянського українського культурного й наукового життя. Однак уже незабаром стало очевидно, що сталінський режим не терпить жодної самостійної інтелектуальної сили, навіть якщо вона декларує лояльність. Західноукраїнські емігранти, які повірили в можливість вільної праці в УСРР, опинилися під підозрою [49, с. 196–210].

Недивлячись на побутові незручності, всі Крушельницькі активно ринули в роботу. А. Крушельницький у цей час заглибився у літературу, писав твори,

але повість над якою працював так і не встиг закінчити, працював у видавництві «Українська радянська енциклопедія». Син Тарас зайнявся перекладацькою діяльністю, працював над перекладом на німецьку мову творів Григорія Коцюби. Богдан ринув до радянських колгоспів, планував стати агрономом. Іван Крушельницький продовжував літературну діяльність, редагував тексти в Інституті Матеріальної культури [8, с. 114-137; 1, с. 441].

Уже 5 листопада 1934 р. після обшуку, Антіна і його синів Івана та Тараса було затримано. Їм разом із багатьма іншими арештованих приписувалася належність до ОУН (Об'єднання українських націоналістів) і УВО. Звинувачення абсурдні, оскільки Антін, ще у Львові видаючи відверто радянофільські «Нові шляхи», дратував ОУН, тож можливість причетності нібито до псевдо ОУН виглядає дуже нелогічною. Через тиждень арештували Остапа й Богдана Крушельницьких, а у грудні – Володимиру, яку теж звинувачували у зв'язках з ОУН. Після першої «кіровської хвилі» арештів 17 грудня 1934 р. 28 інтелегентів, в тому числі синів Антіна – Івана й Тараса Крушельницьких після вироку колегії Найвищого суду СРСР, яку очолював В. Ульріх, було розстріляно у Києві [63, с. 153; 8, с. 139-143].

Справу Антіна залишили на подальше дослідження. У газеті «Діло» писалося: «...На всій українській землі ніхто в те не повірить, щоби Антін Крушельницький зі синами... могли мати яке-небудь відношення до атентату на Кірова. Вони ж були певно аж занадто лояльними громадянами УСРР...» [56, с. 15; 19, с. 1].

Після другого обшуку, було арештовано Богдана, що займався розвитком колгоспу, з гуртожитку забрано Остапа Крушельницького. За вироком суду Антіну Володиславовичу присудили 10 років ув'язнення [8, с. 143; 15, с. 1]. Його з молодшими синами Богданом і Остапом та донькою Володимирою у серпні 1935 р. вивезли на Соловки. Їм присудили 5 років у таборах. Через усі ці трагічні події у Марії Крушельницької загострилася стара хвороба, через яку 25 серпня 1935 р. в харківській лікарні померла, не витримавши горя. Цвинтар на якому було поховано Марію Слободівну-Крушельницьку, біля будинку

«Слово», пізніше був знищений. Шестирічну онуку Антіна – Ларису разом з тітками Стефою – дружина Тараса і Наталею – дружина Богдана, повезли у Курськ, де ті жили у бідності з тавром «вороги народу». З усіх повернутися додому в Галичину вдалося лише Ларисі, завдяки клопотанням її матері Галини Левицької. Після багатьох звернень до європейських політиків і зустрічі з вдовою Ю. Пілсудського, яка порадила звернутися до Катерини Пешкової – голови Політичного Червоного Хреста СРСР і дружини Максима Горького, Ларису вдалося повернути [8, с. 183].

На Соловках Крушельницькі були залучені до будівництва Біломорканалу. Дочка Володимира, лікар за фахом, попри тяжку роботу, продовжувала лікувати хворих і на Соловках. Вже 9 жовтня 1937 р. відбувся підставний суд, після засідання якого, Володимиру Крушельницьку разом із багатьма іншими, в тому числі і Л. Курбаса, було розстріляно. Інших Крушельницьких було розселено по островах : Богдан – на Великій Муксалмі, Остап – на Анзерському острові. Антін Крушельницький, за інформацією зі спогадів Л. Крушельницької, знаходився на острові Мала Муксалма [8, с.]. З усієї родини він прожив найдовше. «Виглядом і поведінкою виказував душевнохворого: ходив і говорив, що має страшенно багато роботи, просив паперу хоч якого – хоч газетного, на ньому можна писати поміж лінійки, – аби скінчити повість «Батьківщина» [54, с. 284]. НКВС вже після розстрілу знищили рукопис Крушельницького.

Неймовірно працьовитий, геніальний просвітитель, письменник, педагог, літературний критик і публіцист, міністр освіти часів Директорії був присуджений «трійкою» УНКВС Ленінградської області до смерті через розстріл. Вирок було здійснено у Сандармосі 3 листопада 1937 р. Вже після приходу до влади Л. Хрущова, почалися масові амністії, 19 жовтня 1957 р. Верховний суд СРСР скасував вирок у справі А. Крушельницького за брак складу злочину. 14 січня 1958 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР інспектували справу І. Крушельницького. Антіна та всіх його дітей було реабілітовано посмертно [2, с. 354].

Отже, Антін Крушельницький непересічна особистість, справжній інтелектуал і інтелігент свого часу, який займався багатьма напрямками: літературна діяльність, педагогічна, редакторська, політична. Переїзд Антіна Крушельницького і його сім'ї до Харкова, трагічне завершення життя у Сандармосі стали результатом фатальної помилки – віри в можливість автономного культурного будівництва в межах тоталітарної радянської системи. Родина, яка хотіла працювати на благо культури і розвитку свого народу і нації, зрештою була жорстоко знищена радянською владою і постать Антіна Крушельницького, його діяльність, внески на довгий час загубилися на сторінках історії. Доля родини Крушельницьких залишилася в історії як символ незламності та трагедії українського інтелектуального відродження.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА Й ПЕДАГОГА

Громадсько-політична діяльність Антіна Крушельницького належить до тих сюжетів української історії першої третини ХХ ст., у яких особиста біографія інтелігента органічно зливається з логікою національного державотворення. У його випадку політика не була окремою сферою, відділеною від педагогіки, публіцистики, редакторської чи видавничої праці. Навпаки, саме через школу, книжку, публічне слово, участь у громадських організаціях і державних інституціях він прагнув реалізувати головну для себе ідею – служіння українській нації через формування модерного культурного й політичного простору. Така цілісність політичної поведінки робить А. Крушельницького показовим типом діяча доби, коли національна інтелігенція була змушена одночасно бути і мислителем, і організатором, і публіцистом, і адміністратором [30, с. 204-212].

Дослідження громадсько-політичної діяльності А. Крушельницького потребує врахування кількох важливих обставин. По-перше, він формувався в середовищі галицької інтелігенції кінця ХІХ – початку ХХ ст., для якої культурна праця була формою політичної боротьби. По-друге, його активність припала на надзвичайно складний і суперечливий період: від національної мобілізації в Австро-Угорщині через Першу світову війну й Українську революцію до еміграційної державницької діяльності та ідеологічних пошуків міжвоєнної доби. По-третє, у його випадку особливо виразно простежується еволюція політичного мислення – від раннього самостійницького радикалізму до участі в державних структурах УНР, а далі – до складних, подекуди суперечливих орієнтацій 1920–1930-х рр. [30, с. 42; 44, с. 176].

У сучасній історіографії слушно наголошується, що А. Крушельницький не може бути зведений лише до ролі письменника чи педагога. Його місце в історії визначається також активною участю в політичному житті Галичини, ЗУНР, УНР та еміграційних середовищах. При цьому державницька складова

його діяльності не була епізодичною. Вона визрівала поступово – через студентські й громадські середовища, участь у національних товариствах, вироблення власного погляду на політичну долю України, а в роки революції – через пряме входження до державних інституцій [43, с. 85–89].

Формування громадсько-політичних поглядів А. Крушельницького відбувалося під безпосереднім впливом загальної ситуації в Галичині останньої чверті XIX ст. Саме в цей період західноукраїнське суспільство вступало у фазу модерного національного самоусвідомлення, коли культурна самоорганізація все виразніше поєднувалася з вимогами політичного представництва [43, с. 85–89]. На становлення його світогляду впливали як родинне виховання, так і інтелектуальні середовища, у які він увійшов під час навчання. Слушно відзначити, що родина Крушельницьких належала до тієї частини української інтелігенції, яка сприймала національну ідею не як абстракцію, а як щоденну моральну норму. Уже в юнацькі роки майбутній діяч опинився в полі тяжіння українського студентського руху, а навчання у Львівському університеті сприяло його входженню до активних громадських і політичних кіл [30, с. 68].

Особливу роль у цьому процесі відіграла участь А. Крушельницького в діяльності студентського середовища «Молода Україна». Ця організація стала не просто школою громадської активності, а важливим осередком політичної соціалізації нового покоління української молоді. Для її учасників характерними були радикалізм у постановці національного питання, орієнтація на політичну самостійність України, критичне ставлення до компромісності старшого покоління галицьких політиків. У цьому середовищі Крушельницький формувався як діяч, схильний до активної, а не лише споглядальної позиції [30, с. 67; 43, с. 85–89].

Його ранні політичні симпатії були пов'язані з радикальним крилом українського руху, де особливого значення надавали соціальній проблематиці, народній освіті та політичній мобілізації українського населення. Однак важливо підкреслити, що у випадку Крушельницького цей радикалізм від самого початку не зводився лише до партійної риторики. Він був тісно

пов'язаний із переконанням, що справжня політична емансипація народу можлива лише за умови культурної та освітньої підготовки суспільства. Саме тут простежується одна з визначальних рис його подальшої діяльності: для нього політика і просвіта виступали взаємодоповнювальними інструментами національного розвитку [62, с. 184].

Великий вплив на його інтелектуальне та політичне формування мали Михайло Грушевський та Іван Франко. Через університетське середовище, літературну критику, участь у громадських організаціях і спілкування з провідними постатями української культури Крушельницький поступово виробляв власну систему поглядів. Вона поєднувала національно-демократичну орієнтацію з переконанням у великій ролі соціальної справедливості, народної освіти, самодисципліни та громадської відповідальності. Саме ця система поглядів пізніше дозволила йому органічно перейти від культурного активізму до державницької практики [30, с. 72; 60, с. 146–153].

Важливо й те, що формування його політичних поглядів відбувалося не в абстрактному просторі, а в ситуації гострого українсько-польського протистояння в Галичині. Проблема шкільництва, доступу до освіти, прав української мови, представництва українців в органах влади, дискримінації українських інституцій – усе це безпосередньо виводило інтелігенцію у сферу політичної боротьби. Саме тому педагогічна та публіцистична активність Крушельницького вже на ранньому етапі мала політичне значення. Вона була спрямована на захист права українців бути не етнографічною масою, а модерною політичною нацією [62, с. 184–185; 38, с. 453–465].

До безпосереднього входження в державні структури А. Крушельницький пройшов тривалий шлях громадського діяча в Галичині. Саме тут виробився його тип політичної поведінки – через школу, товариство, редакцію, учительське середовище, культурний осередок. Для галицької моделі національного руху це було цілком закономірно: політична активність інтелігенції тут часто здійснювалася під формою культурно-освітньої або фахово-громадської праці.

Крушельницький активно співпрацював із учительськими та просвітницькими структурами, передусім з «Учительською громадою» та «Просвітою». Ці організації мали не лише освітнє, а й виразне суспільно-політичне значення, адже через них відбувалася підготовка вчителів, поширення української книжки, самоорганізація місцевих громад, а отже – творення соціальної бази для модерної української політики. Саме вчитель, школа і читальня виступали в Галичині тими інституціями, через які політична нація ставала реальною соціальною силою [30, с. 107].

Власний педагогічний досвід Крушельницького в Коломиї, Городенці, Рогатині та інших містах надавав йому не тільки суспільного авторитету, а й уміння працювати з місцевою громадою. Його діяльність директора, педагога, лектора й організатора освітнього процесу мала водночас виразний громадянський вимір. Дослідники справедливо підкреслюють, що для нього шкільництво було не технічною галуззю, а простором формування майбутнього громадянина й носія національної свідомості [51, с. 113–115].

Певний етап його громадської активності пов'язаний також з управлінською роботою на місцевому рівні. У джерелах фіксується, що в роки Першої світової війни він виконував обов'язки бургомістра Городенки. Цей досвід є принципово важливим для розуміння його подальшої політичної кар'єри. Саме на місцевому рівні він уперше зіткнувся з конкретною адміністративною практикою, необхідністю реагувати на кризові обставини, що виходили далеко за межі культурної діяльності [30, с. 84-86].

В умовах війни, руйнування звичних адміністративних структур і загострення національного протистояння така діяльність вимагала не лише фаховості, а й громадянської мужності. Саме тому місцевий управлінський досвід Крушельницького можна вважати своєрідною підготовкою до його подальшої праці в національних державних інституціях [6, с. 592].

Водночас галицький етап його громадсько-політичної діяльності позначений і постійним усвідомленням недосконалості українського представництва, слабкості інституційної бази, залежності українського життя

від зовнішніх чинників. Це відбилося як у його публіцистиці, так і в листуванні, де часто простежуються критичні оцінки стану українських справ, недостатньої організованості, суперечок між середовищами та нестачі політичної дисципліни. Отже, ще до 1918–1919 рр. Крушельницький приходив до переконання, що для національного розвитку необхідні не тільки культурні здобутки, а й повноцінні державні механізми [4, с. 119].

Принципово новий етап громадсько-політичної діяльності А. Крушельницького почався восени 1918 р., коли українці Галичини стали перед безпосереднім завданням державного самовизначення. Саме в умовах розпаду Австро-Угорської імперії виникла Українська Національна Рада – представницький орган, покликаний здійснити право українського народу на самовизначення та оформити західноукраїнську державність. Для інтелігенції, що роками працювала в культурницькому та громадському полі, це був момент переходу від політичної підготовки до реальної державної практики [37, с. 142–146].

А. Крушельницький увійшов до складу Української Національної Ради як представник тієї частини галицької інтелігенції, яка поєднувала суспільний авторитет, освітню працю і виразну національну позицію. Його присутність у Раді була закономірною: до цього часу він уже мав значний досвід громадської діяльності, педагогічної роботи, участі у видавничих і культурних процесах, а головне – репутацію людини, здатної мислити в категоріях національного інтересу [30, с. 113; 37, с. 142–146].

Статус Української Національної Ради як вищого законодавчого органу ЗУНР надавав участі в її роботі не лише символічного, а й цілком практичного значення. Саме тут вироблялися правові засади нової державності, визначалися пріоритети внутрішньої та зовнішньої політики, окреслювалися механізми формування виконавчої влади. Для Крушельницького це означало входження до простору великої політики, де педагогічні й культурницькі ідеї муслили бути співвіднесені з проблемами війни, адміністрації, дипломатії, армії та міжнародного визнання [30, с. 113–116].

У науковій літературі неодноразово наголошувалося, що Українська Національна Рада за своїм складом репрезентувала передусім політичну й культурну еліту західноукраїнського суспільства. Значну частину її членів становили правники, урядовці, педагоги, духовенство, представники вільних професій. Це була сила цієї інституції, але водночас і її обмеження: Рада мала високий інтелектуальний рівень, однак не завжди була соціально пропорційною щодо широких верств населення. Саме в такому інтелігентсько-парламентському середовищі й діяв Крушельницький [30, с. 115–117].

Для нього участь у Раді була не формальною приналежністю, а продовженням переконання, що український рух має вийти за межі культурної самооборони і створити власні владні механізми. [37, с. 142–146]. Варто наголосити, що для багатьох членів Ради державна праця здійснювалася одночасно на кількох рівнях – парламентському, урядовому, дипломатичному, громадському. Те саме й у випадку Крушельницького. Він був не тільки членом представницького органу, а й людиною, що згодом увійшла до уряду УНР [30, с. 116; 48, с. 123].

А. Крушельницький за той час в УНРаді посприяв прийняттю рішення про обов'язки повітового комісара і про неможливість перебуваючи на цій посаді, бути одночасно членом Ради. В цей час УНРада активно займалася законодавчою діяльністю, планувався закон про відбудову областей та реформи в земельній сфері. За планом мали надавати землю малоземельним і безземельним селянам, що самі обробляли свої наділи [37, с. 144].

Окремий вимір його діяльності в УНРаді пов'язаний із питанням соборності. Для частини галицьких політиків і громадських діячів злука західних і східних земель була не тільки політичним актом, а й випробуванням здатності української еліти мислити в загальнонаціональних категоріях. Крушельницький належав до тих, хто був внутрішньо готовий до такого переходу, хоча пізніше саме «галицьке питання» стане одним із джерел конфліктів у відносинах між різними політичними середовищами [30, с. 116–117].

А. Крушельницький мав і особисті зауваження до роботи УНРади. Він критикував формат роботи закордонної місії УНРади, яка приймала рішення часто без попереднього засідання і обговорення питань з комісією. А. Крушельницький звертався з критикою до НТШ, намагаючись привернути увагу до проблем. Він наголошував на тому, що це суперечило принципам парламентаризму, унеможлиблювало членам УНРади брати участь у засіданнях. Він був чутливим до питань політичної честі, процедурної коректності та представницької легітимності. В еміграції, де символічний авторитет часто мав не менше значення, ніж формальні повноваження, це набувало особливої ваги [30, с. 122–123].

Найвищим пунктом державної кар'єри Антіна Крушельницького стало його призначення міністром народної освіти УНР навесні 1919 р. Це призначення відбулося в один із найскладніших моментів Української революції. Територія, яку контролювала Директорія, стрімко скорочувалася під тиском більшовицького наступу; уряд перебував у постійних переїздах; державний апарат функціонував неповним складом; у політичному середовищі наростали суперечності між різними партійними групами. У таких умовах сама можливість стабільної міністерської роботи була суттєво обмежена. Уряд С. Остапенка не впорався з ситуацією і на початку квітня 1919 р. було сформовано новий уряд Б. Мартоса [30, с. 108–110; 50, с. 269-299].

З листа до дружини 10 квітня 1919 р. відомо, що Антін отримав повідомлення про призначення, ще перебуваючи у Станіславові: «Прийшла депеша від Петлюри, що він іменує мене міністром просвіти...» [4, с. 95]. А фактичний період його перебування на посаді в щойно оновленому уряді Б. Мартоса тривав від 27 квітня, коли він прибув до Кам'янця-Подільського з Городенки, до 25 липня 1919 р. Попри короткий термін, цей етап має велике значення для розуміння його державницького мислення. Саме тут культурно-освітній діяч отримав можливість діяти на рівні центрального уряду, безпосередньо визначаючи напрям державної освітньої політики [48, с. 123–124].

Призначення Крушельницького не було випадковим. На той час він уже мав авторитет громадсько-політичного й культурно-просвітнього діяча, досвід шкільної праці, знання освітньої проблематики, організаторські навички й репутацію людини національно послідовної. У кризовій ситуації уряд потребував саме таких постатей – не вузьких чиновників, а діячів, здатних поєднати ідею державної школи з практичними механізмами її побудови [61, с. 25–29].

Слід особливо підкреслити, що міністерська діяльність Крушельницького не може бути оцінена за кількістю завершених реформ. Об'єктивно він працював у ситуації, коли уряд вів боротьбу за саме своє існування. Міністри часто змінювали місця перебування, адміністративний апарат був дезорганізований, а політичні суперечки всередині українського проводу послаблювали можливості узгоджених рішень. У таких умовах навіть формулювання стратегічних завдань і спроба організувати системну роботу міністерства вже були важливим політичним актом [30, с. 110].

Одним із центральних напрямів його діяльності стало усвідомлення катастрофічної нестачі українських шкільних підручників. Крушельницький чітко бачив, що без забезпечення школи книжкою не може існувати ані українізована освіта, ані повноцінна національна школа. Саме тому він виступив із ініціативою створення при міністерстві видавничого відділу, що мав перетворитися на державне видавництво шкільних книжок. Ідея полягала в тому, щоб відмовитися від хаотичної підтримки приватних видавництв і натомість перейти до організованої, планової державної політики у сфері підручникотворення, тобто організувати державну друкарню. Видавничий відділ, завідував яким А. Крушельницький, мав мати два розгалуження, для власне друку, перевірки і рецензування підручників [30, с. 111–112].

Це рішення має бути оцінене не лише як адміністративний крок, а як вияв його цілісної державницької концепції. Для Крушельницького шкільна книжка не була другорядним допоміжним засобом. Вона виступала інструментом формування мовної норми, історичної пам'яті, громадянської свідомості, а отже

– інструментом національної політики. Відтак створення державного видавничого механізму він розглядав як засіб перевести освіту з рівня декларацій на рівень реального державного управління [12, с. 161–163].

Варто зазначити, що видавництву підручників не сприяло і те, що попри виділення коштів на папір і друкарське знаряддя, часто через тяжку ситуацію в якій була Директорія, це все йшло в експлуатацію не Міністерством народної освіти, а Міністерством преси та інформатики. Перевагу надавали друку преси, військовим замовленням чи літературі від партій. Через це деякою мірою Подільський губернський видавничий відділ після позики 5 млн. гривень, про яку доповідав міністр А. Крушельницький, не міг виконати обіцяний друк освітньої літератури. Фінансувалися також друкарня Кам'янець-Подільського університету, що мала випускати підручники для вищої школи, та товариство «Вернигора» [22, с. 260].

Важливо й те, що його міністерська діяльність охоплювала не лише питання книжки. Він намагався налагоджувати взаємодію з іншими урядовими структурами, реагував на питання національних меншин, зокрема єврейської, прагнув забезпечити належний рівень екзаменаційних комісій та шукав форми залучення авторитетних учених до освітніх процесів. Зокрема, йшлося про спробу запросити до роботи М. Грушевського, що само по собі свідчить про бажання забезпечити наукову й моральну легітимність шкільних процедур [35, с. 85].

Проте внутрішньополітичні умови залишалися вкрай несприятливими. Уряд Б. Мартоса не зміг подолати суперечності між різними політичними течіями, а проблема відносин між наддніпрянськими та галицькими середовищами лише загострювалася. Сам А. Крушельницький, за свідченням дослідників, мотивував свою відставку різними напрямками поглядів у кабінеті міністрів, різнопартійністю уряду та нездатністю останнього повною мірою реалізувати питання українізації внутрішньої й зовнішньої політики [35, с. 86].

Наказ про складання ним повноважень 25 липня 1919 р. засвідчує не лише завершення короткого урядового етапу, а й певну внутрішню

послідовність діяча. Він не прагнув утримувати посаду за будь-яку ціну, а навпаки, відмова від міністерського портфеля в умовах політичної незгоди показала принциповість. У цьому виявився його тип політичної культури: посада мала сенс лише настільки, наскільки давала змогу працювати на користь національної освітньої справи. У своєму наказі про відставку від 25 липня Крушельницький писав: «Керувати справами доручаю Пану Товаришеві Міністра Петрові Холодному і до цього числа передаю йому всі діла Міністерства» [48, с. 124].

Отже, попри нетривалість, діяльність А. Крушельницького як міністра освіти МНО УНР була важливим етапом у формуванні державної освітньої політики доби революції. Вона засвідчила його прагнення мислити про освіту системно, створити інституційні механізми підготовки та видання українських підручників, забезпечити координацію між урядом і культурно-освітнім середовищем. Саме нереалізовані до кінця міністерські ініціативи згодом знайшли своє продовження в його еміграційній роботі у Відні [35, 86; 58, с. 166–171].

Після найгострішої фази революційних подій громадсько-політична активність Крушельницького не припинилася, а лише змінила свої форми. Поразка українських визвольних змагань не означала зникнення державницького проєкту. Значна частина української політичної еліти продовжувала його в еміграції, через дипломатичні, представницькі, освітні й видавничі інституції. Саме в цьому контексті слід розглядати участь А. Крушельницького в діяльності УНРади та закордонної групи у Відні [37, с. 142–146].

Для українських еміграційних осередків Відень став одним із найважливіших центрів політичного, інтелектуального та культурного життя. Тут концентрувалися діячі уряду, дипломати, педагоги, публіцисти, видавці, представники різних течій української політики. Водночас це середовище не було однорідним. У ньому співіснували різні бачення майбутнього України, різні орієнтації у зовнішній політиці, суперечки щодо співвідношення

державного централізму та автономії, а також конфлікти між колишніми діячами ЗУНР і УНР [30, с. 118–123].

УНРада в еміграційному вимірі зберігала значення органу, який символічно та частково практично продовжував лінію західноукраїнської державності. Для Крушельницького участь у її роботі означала продовження попередньої парламентсько-представницької діяльності, але вже в нових умовах, коли державність існувала передусім як політична ідея, дипломатична лінія й організаційна пам'ять. У цьому сенсі еміграційна робота була не менш складною, ніж робота в умовах революції, оскільки вимагала витримки, вміння вести суперечки, захищати репутацію та водночас зберігати віру в сенс державницької праці [37, с. 142–146].

Окремий комплекс проблем стосувався взаємин із різними представниками західноукраїнського й наддніпрянського політичного табору. Матеріали свідчать про напружені дискусії навколо соборності, статусу Західної України, дипломатичних орієнтацій і меж компромісу з зовнішніми силами. У цих суперечках Крушельницький посідав виразно державницьку позицію, але водночас не був готовий до беззастережного підпорядкування будь-якій політичній лінії, яку вважав хибною чи шкідливою для українських інтересів [30, с. 119–122].

Характерно, що навіть перебуваючи у вирі політичних конфліктів, він не втрачав інтересу до освітніх і культурних справ. У цьому проявлялася одна з його визначальних особливостей: для нього політична робота не відокремлювалася від завдання збереження інтелектуального потенціалу нації. Саме тому в еміграційному середовищі він поєднував участь у представницьких органах із видавничими проєктами, працею в педагогічній місії, контактами з науковими й освітніми колами [37, с. 142–146; 64, с. 14].

Отже, участь А. Крушельницького в УНРаді та закордонній групі у Відні засвідчує, що його державницька активність не обмежилася міністерським епізодом 1919 р. Навпаки, в еміграції вона набула нового змісту: захист процедурної культури, відстоювання національних інтересів, участь у

парламентсько-представницьких формах українського життя, осмислення причин поразки й пошук нових шляхів для збереження інтелектуальної та політичної тяглості української справи [37, с. 142–146].

Особливе місце в громадсько-політичній біографії А. Крушельницького посідає його діяльність на чолі педагогічної місії МНО УНР у Відні. Формально це була структура освітнього характеру, покликана забезпечити друк шкільних підручників і закупівлю шкільного приладдя. Проте в реальному історичному контексті її функції виходили далеко за межі суто педагогічних завдань. Вона була інструментом збереження державницької суб'єктності в еміграції, формою продовження освітньої політики УНР поза межами її територіального контролю [34, с. 252-255].

У вересні–жовтні 1919 р. А. Крушельницький був відряджений за кордон до Праги й Відня як голова Педагогічної місії. До Відня А. Крушельницький прибув 15 листопада разом з іншими членами місії – Степаном Гаєвським, Андрієм Алиськевичем та Григорієм Тимощуком. Перед місією ставилося надзвичайно широке коло завдань: підготовка й друк шкільних книжок, атласів, зв'язок з авторами, координація приватних видавництв, закупівля карт, ілюстративних матеріалів, шкільного приладдя, підготовка перекладів європейської класики, словників, енциклопедій та іншої літератури для української школи. А. Крушельницький у своїй статті про завдання Українського Уряду вказував, що МНО на виконання завдань виділила 20 млн. грн. замість 30 млн. обіцяних. Отже, йшлося фактично про створення цілісної інфраструктури шкільного книжкового забезпечення [30, с. 129–130].

У цьому виявився прямий зв'язок між його міністерською діяльністю та роботою у Відні. Те, що не вдалося повною мірою реалізувати в умовах хаосу 1919 р. в Україні, Крушельницький намагався втілити в еміграції, використовуючи віденські друкарські можливості та концентрацію українських інтелектуальних сил за кордоном. З огляду на масштаби поставлених завдань педагогічна місія була фактично квазідержавним видавничо-освітнім центром [64, с. 14; 34, с. 252–255].

Разом з тим діяльність місії відбувалася в дуже складних умовах. Майже одразу по приїзді у Відень Б. Мартос повідомив про відмову у фінансуванні і про фактичний розпуск місії. Усі члени покинули Відень, залишився А. Крушельницький без коштів на проживання і С. Гаєвський. Тільки з прибуттям до Відня А. Макаренка – представника Директорії у січні 1920 р. та після перемовин, ситуація змінилася у кращий бік. Склад місії було знову збільшено (у місію були включені І. Поліщук від Міністерства земельних справ і професор М. Рудницький) і отримано кошти на проживання [22, с. 265].

У травні 1920 р. Крушельницький доповідав Міністерству освіти, що зроблена вся підготовка для друку підручників, але не має коштів. Звертався до П. Холодного, щоб С. Петлюра затвердив 3 млн. для педагогічної місії. Були сподівання на допомогу від А. Макаренка, але коштів той не отримав. Загалом найбільше підтримки фінансами за весь час місія отримала від А. Макаренка, Б. Мартоса і від посольства УНР у Відні. За той час у Відні папір став дефіцитом, а тому видавництва такі як «Дзвін» не могли виконати друк до початку навчального року. Через це і брак фінансування до червня 1920 р. завдання, які мала місія так і не були зроблені. Крушельницький навіть пропонував відкликати педагогічну місію [22, с. 265-269].

Головною проблемою була хронічна нестача коштів, постійні затримки фінансування, неузгодженість дій між міністерствами, бюрократичні перепони, суперечки щодо компетенцій і навіть звинувачення в перевищенні повноважень. Разом з Крушельницьким членам місії була його родина, але кошти на проживання усіх не надавалося. У звітах і листуванні, які цитують дослідники, неодноразово підкреслювалося, що місія не отримувала належної матеріальної підтримки, а її голова й члени колективу фактично працювали на межі виживання [30, с. 132–136].

Антін Крушельницький у своєму листі писав: «Я тепер сиджу у Відні і працюю над друком шкільних книжок для України, притому дещо пишу. Будував галицьку самостійну Україну і внаслідок того опинився я емігрантом. Був і міністром освіти і замість працювати в шкільництві дивився, як би

забезпечувати для війська патрони... виїхав друкувати шкільні книжки. І ось цілий рік добиваюся грошей і не можу їх вирвати в закордонних представників уряду» [8, с. 45-46].

Попри це, Крушельницький продовжував організаційну роботу, укладав договори з авторами, видавництвами, перекладачами, редакторами, прагнув збільшити штат місії, забезпечити належний рівень редагування та друку книжок. У документах фіксуються його зв'язки з видавництвами «Поступ», «Дзвін», «Вернигора» та іншими структурами. Крушельницький долучився до видавничого товариства «Українська книжка». Це була не лише адміністративна координація, а й спроба сформувати коло українських видавничих інституцій, здатних працювати на спільний національний освітній проєкт [30, с. 139].

Зрушення у роботі прийшли восени, А. Крушельницький пізніше згадував у листі за червень 1921 р.: «Я вже в жовтні 1920 року роздобув на доручення міністра фінансів Мартоса звільнення українських грошей в Австрії (15 мільйонів) для друку шкільних книжок» [3, с. 77]. Як відомо зі звіту С. Сірополка, який описує М. Боровик у своїй монографії, станом на жовтень у педагогічній місії були готові більше шістдесяті рукописів, більше з яких були з української мови (десять – авторства А. Крушельницького), один – з історії, інші – з історичних дисциплін ще замовлялися, один – з релігії, шість – з географії авторства С. Рудницького [22, с. 275].

Видавництва «Дзвін», «Українська книжка», з якими співпрацював А. Крушельницький, надрукували станом на жовтень 1920 р. окремі навчальні книги, як от «Початок» і читанку «Рідна школа» С. Черкасенка, «Арифметичний завданняк» Я. Чепіги для початкових навчальних закладів, «Практичну геометрію» О. Коваленка та деякі інші. «Вернигора» надіслали у двох вагонах книжки, але точну кількість не відомо. Згадувалося і про готовий друк від видавництва «Час», але через неоплату виникла проблема з постачанням, оскільки борги були основною причиною гальмування відправки підручників [22, с. 273].

Важливим є і те, що сам Крушельницький у цей період не відмовлявся від ролі автора й редактора. Він працював з 1919 р. над читанками, укладав видавничі плани, залучав до співпраці знаних діячів, зокрема О. Назарука, П. Франка, С. Черкасенка та інших. У такий спосіб педагогічна місія була не просто бюро для замовлення підручників, а середовищем, у якому концентрувалися зусилля української еміграційної інтелігенції довкола стратегічного завдання – збереження української школи [30, с. 139–142].

Саме тому діяльність місії доцільно трактувати як форму еміграційного державотворення. Держава, яка втратила контроль над територією, намагалася зберегти себе через освітню систему, через книжку, через стандарти майбутньої школи. У цьому сенсі педагогічна місія була продовженням боротьби за державність іншими засобами – без фронту і без урядового центру, але з тим самим наміром: підготувати кадровий і культурний фундамент українського майбутнього [45, с. 48; 30, с. 145–146].

Однак внутрішні конфлікти, бюрократичний тиск і фінансова криза поступово підірвали можливості цієї інституції. Після звіту С. Сірополка, який прочитав С. Петлюра, було очевидно незадовільний і недостатній рівень виконання завдань педагогічною місією, більше коштів пішло на проживання її складу. Петлюра вимагав негайно усунути з посади Крушельницького та згорнути місію. 1 лютого 1921 р. А. Крушельницького звільнили з поста радника при МНО, а 1 квітня того ж року усунули з місця голови педагогічної місії закордоном. Навколо її роботи розгорнулися звинувачення, службові перевірки та слідчі дії. Навіть якщо частина цих конфліктів була зумовлена реальними організаційними труднощами, очевидно інше: в умовах поразки державності й еміграційного безсилля сама логіка великого освітнього проекту ставала дедалі важчою для реалізації [22, с. 270-279].

Варто зазначити, що в ході педагогічної місії не завжди розсудливо здійснювалася робота. Домовлюючись про друк, який потрібно було завершити до початку 1921 р., авторам замовлялося одразу декілька посібників, усвідомлюючи, що неможливо встигнути у встановлений термін. Або ж до

друку готувалися не ті підручники, потреба у яких була найбільша, чи які були відсутні у закладах освіти зовсім [22, с. 279]. І все ж історичне значення діяльності А. Крушельницького в педагогічній місії є дуже вагомим. Вона показала його як організатора великого масштабу, здатного мислити категоріями не одного підручника чи окремої школи, а всієї системи української національної освіти. Навіть у несприятливих умовах він прагнув створити мережу співпраці між авторами, видавцями, редакторами та державними інституціями. Це дає підстави вважати педагогічну місію одним із ключових епізодів його громадсько-політичної діяльності [64, с. 14; 34, с. 252–255].

Після педагогічної місії Крушельницький зі сім'єю був у тяжкому фінансовому стані, до Галичини повернулися лише ближче до 1925 р. У листі до В. Гнатюка писалося: «Маю понад 100 000 корон довгу на який не маю покриття. Бо моя платня 12000 корон в місяць...» [3, с. 75]. Повернення А. Крушельницького до Галичини після активної еміграційної доби не означало його повного відходу від громадсько-політичної діяльності. У 1920-х – на початку 1930-х рр. його політична присутність дедалі більше реалізовувалася через редакторську, публіцистичну та ідейну роботу. Саме тоді особливо виразно проявилися його спроби відреагувати на кризу західноукраїнського суспільства в умовах польської держави, економічних труднощів, розчарування в наслідках поразки революції й водночас – надії на нові можливості для українського культурного життя [39, с. 55–63].

Отже, А. Крушельницький належав до тих діячів, які пройшли шлях від національної мобілізації в Галичині через державну службу в ЗУНР, УНР до еміграційних інституцій. Складна політична ситуація, в якій опинилася УНР, та обмежений час перебування А. Крушельницького на посаді міністра народної освіти завадили йому повністю стабілізувати роботу міністерства. Проте, навіть у таких екстремальних умовах, він докладав значних зусиль для виконання завдань. Його діяльність в УНРаді і закордонній групі УНР у Відні продемонстрували сталі державницькі погляди, але тогочасні реалії не

дозволили цим структурам повністю реалізувати свої задуми. Педагогічна місія МНО УНР у Відні під керівництвом А. Крушельницького зіткнулася із перешкодами: хронічний брак фінансування та складні взаємини місії з фінансовими структурами уряду УНР і безпосередньо з Міністерством народної освіти. Попри усе це, А. Крушельницький у межах своїх можливостей зумів ефективно налагодити видавничу справу, успішно залучивши приватні друкарні до випуску україномовних підручників і шкільної літератури.

РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ А. КРУШЕЛЬНИЦЬКОГО

Культурно-просвітницька діяльність Антіна Крушельницького є багатограним явищем, що органічно поєднало педагогічну теорію, видавничу практику, редакторську роботу та організаційні ініціативи в єдину систему національного будівництва. В умовах відсутності сталої державності і систематичного гноблення просвітницька робота набувала значення форми культурного опору та дієвого інструмента збереження й передачі національної ідентичності. Просвітницькі та педагогічні погляди А. Крушельницького формувалися на перетині надбань тогочасної європейської думки та практичних потреб українського народу [64, с. 11].

Основу педагогічної системи А. Крушельницького становила концепція «діяльної школи». Її ідейний зміст полягав у відмові від схоластичного механічного запам'ятовування на користь активного залучення дитини до практичної господарської та творчої діяльності. У праці про дитяче господарство, як основу діяльної школи (1927 р.) педагог обґрунтовував: «школа повинна бути не просто осередком передачі знань, а простором вироблення характеру і господарського мислення» [10, с. 12]. Він наполягав на тому, що навчання буде ефективним лише тоді, коли дитина діє, а не лише слухає; коли вона бере участь у реальних справах – обробляє землю, доглядає за городом, виготовляє речі власноруч. Ця ідея повністю резонувала з тогочасними реформаторськими тенденціями в європейській педагогіці, зокрема з ідеями Джона Дьюї про «навчання через дію» та Георга Кершенштейнера про «школу праці» [64, с. 28-29].

Важливим аспектом цієї концепції було поєднання господарської і громадянської системи виховання. Крушельницький переконував, що трудова школа не лише формує практичні навички, а й виховує патріотизм і відповідальність перед громадою. У його розумінні дитина, яка дбає про «своє господарство» у школі, вчиться дбати й про господарство національне – про

свій народ і його культурний розвиток [10, с. 12]. Такий підхід мав особливе значення для галицьких умов, де українська школа існувала в умовах конкуренції з польською і мусила виборювати своє право на існування через доведення власної ефективності та суспільної корисності.

Формування педагогічних поглядів А. Крушельницького відбувалося вже в роки активної вчительської практики. За дослідженнями Н. Чаграк, він пройшов шлях від учителя гімназії у Коломиї, Городенці та Рогатині до директора гімназії «Рідної школи» у Городенці, і цей практичний досвід безпосередньо живив його теоретичні розробки [62, с. 185]. Ще в часи роботи в Коломиї він запроваджував у навчальний процес елементи народознавства – вивчення місцевих звичаїв, фольклору, традицій – переконуючи колег, що «школа без національного духу є не школою, а казармою» [51, с. 113]. Включення народних елементів у канву навчання розглядалося ним як засіб не лише культурного, а й морального виховання учнів.

Моральне виховання посідало в педагогіці Крушельницького окреме важливе місце. Він орієнтувався на принципи, що поєднували традиційні цінності з розвитком критичного мислення. Дослідники наголошують, що він уважав формування «національної самосвідомості» невіддільним від морального й інтелектуального розвитку особистості [51, с. 113–115]. Шкільна практика виявляла у ньому зразок «педагога-натхненника», який надавав учням можливість самостійно шукати відповіді, заохочував дискусії та дослідження, а не просто переказував знання. Такий підхід вирізняв його на тлі переважаючого в тогочасних гімназіях авторитарного стилю навчання.

Соціальний і педагогічний ідеал А. Крушельницького – формування «мислячої, активної особистості» – вписувався в ширший контекст культурно-просвітницьких завдань доби. За словами Г. Панкевич, педагогічна діяльність Крушельницького мала «демократичний характер» і займала «далеко не другорядне місце» серед здобутків західноукраїнської педагогіки [51, с. 113]. Особливо важливим є те, що свої педагогічні ідеї він не лише формулював

теоретично, а й послідовно втілював у практиці – через методику уроків, структуру навчальних програм і власноруч створені підручники.

Одним із найвагоміших внесків Антіна Крушельницького в розвиток українського шкільництва стала його видавнича робота, а саме створення навчальних посібників і підручників. Це питання набувало особливої ваги в умовах гострої нестачі україномовних навчальних матеріалів – як у Галичині під австрійською, а згодом польською владою, так і в еміграції. Видання підручника з позиції А. Крушельницького було не просто навчальним завданням, а актом культурного будівництва: книга мала нести в собі національний код, формувати ставлення дитини до мови, історії та культури свого народу [64, с. 95].

Особливою сторінкою культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького є його ставлення до формування читацьких навичок у дітей і розбудови шкільних бібліотек. Він розглядав читання не як технічну навичку, а як ключ до формування культурної особистості і свідомого громадянина. Дослідниця Т. Ківшар підкреслює: «Антін Крушельницький фактично формулює модель державної політики читання: школа і бібліотека стають інституційною формою самоутвердження нації» [45, с. 48]. На практиці це виявлялося в різних ініціативах. Створені ним читанки включали кращі зразки дитячої та народної літератури; він розробляв рекомендаційні списки для шкільних бібліотек; у публіцистиці закликав учителів систематично залучати дітей до читання в позаурочний час.

А. Крушельницький активно підтримував «книжковий рух» – видавничу й освітню діяльність, спрямовану на розповсюдження книг серед широких верств, зокрема і серед молодого покоління. Він координував видання серії дитячих і шкільних книжок, налагоджував канали розповсюдження через еміграційні організації, освітні товариства та парафіяльні мережі. За даними листування, за один місяць 1925 р. було продано або розіслано понад 55 тисяч книжок для дітей [3, с. 249]. Ці цифри демонструють справжнє масове

охоплення і підтверджують, що «книжковий рух» мав реальний культурний ефект.

У своїй програмі «Єдиної школи» А. Крушельницький надавав важливе місце серії «Дитяча бібліотека». Вона мала формувати у дітей «любов до книги» та вводити їх у «сферу духовних інтересів» [12, с. 161]. Отже, дитяча бібліотека розглядалася не як додаток до школи, а як повноправна частина культурної інфраструктури. Реалізація цієї ідеї через видання малоформатних, доступних і привабливих книжок для дітей мала стати способом поширення читання серед найширшої аудиторії.

Дослідники одностайно оцінюють роль Крушельницького у книговидавничому русі як таку, що забезпечила «гармонійний розвиток читання у молодшому поколінні» [60, с. 148]. Його поради про організацію дитячого читання і шкільної бібліотеки стали в спадщині своєрідним настановчим принципом для українських педагогів і бібліотекарів.

Найвідомішим підручковим доробком стала «ГраMATка. Буквар і Перша читанка...», видана близько 1922 року у Відні. Це був комплексний навчальний засіб, що містив алфавіт, читанку з народними текстами, дидактичні вправи та методичні вказівки для учителя [9, с. 5]. Цей підручник поєднував дидактичну цінність із національно орієнтованим змістом: тексти для читання були підібрані так, щоб вводити дитину в живу стихію рідної мови через казки, пісні, прислів'я, побутові оповіді. Як зазначає Н. Чаграк, «ГраMATка» стала основою мовного виховання в багатьох еміграційних школах і є прикладом того, як через книгу передаються «базові національні цінності та історична пам'ять» [62, с. 184].

Окрім цього у тому ж році у Відні товариством «Земля», яке було утворене із залученням А. Крушельницького, було видано другу і третю читанки його авторства, для другого і третього класів. Пізніше було ще надруковано шосту, сьому і восьму читанки для середніх шкіл [64, с. 97].

Принципово важливим є те, що Крушельницький редагував підручники так, щоб вони були не лише навчальними, а й виховними. У добірці текстів

простежувалися свідомо установка на включення матеріалів, пов'язаних з українською природою, побутом, звичаями та народними героями. Тим самим читанка перетворювалася на «культурний код», що давав дітям відчуття причетності до своєї спільноти. Дослідники підкреслюють, що в цьому виявлявся глибокий методичний задум: дитина, яка навчається читати на рідних текстах, одночасно засвоює свою ідентичність [64, с. 83-107].

Підручниковий проєкт А. Крушельницького виходив далеко за межі «Граматики». Він планував і частково реалізував цілу серію навчальних посібників для різних класів і предметів. У програмній статті про чергові завдання Українського уряду в шкільництві, у часописі «Воля» (17 січня 1920 р.) він сформулював масштабне завдання: надрукувати «усі книжки до всіх типів і клас української єдиної школи» в межах однорічної потреби [12, с. 161]. Ця програма «Єдиної школи» передбачала не лише базові підручники, а й хрестоматії з українських і перекладних класиків, стінні карти, словники (зокрема, спеціальний шкільний словник), а також серію «Дитяча бібліотека» – видань, які мали сформувати читацьку культуру у дітей і ввести їх у «сферу духовних інтересів». Також мали бути створені видавництво «Знання», одноіменна з видавництвом бібліотека, в якій би містилися українські наукові здобутки з усіх наук та організовано «Універсальну бібліотеку» в якій мали міститися всі важливі для шкіл європейські і українські книги [12, с. 161-165].

Масштаб цієї видавничої діяльності підтверджується і приватним листуванням. У листі від 10 лютого 1925 р. Крушельницький повідомляє, що від видавництва «Чайка» було продано його книжок на суму 54 991 800 австрійських крон, а авторський гонорар склав 5 499 180 крон [4, с. 249]. Ці цифри свідчать про тиражі, що вимірювалися десятками тисяч примірників. А вже в листі 1925 р. із Коломиї він зазначає, що за останній місяць було продано понад 55 тисяч книжок для дітей. Такий обсяг охоплення підтверджує: підруникові і виховні видання Крушельницького досягали своєї аудиторії навіть в умовах матеріальних труднощів еміграції [3, с. 249].

Праця «Дитяче господарство – основа української національної діяльної школи» (1927 р.) стала не лише педагогічним трактатом, а й реальною інструкцією для вчителів. У ній автор розкривав методику практичної навчальної роботи: дітям пропонувалося вирощувати рослини, обробляти ділянки землі, вести нескладні господарські записи – тобто осягати знання через реальний досвід [10, с. 12]. Такий підхід забезпечував навчання зв'язок з реальним життям і виховував у дітях самостійність та відповідальність. Підручницький блок Крушельницького (букварі, читанки, методичні поради) й досі розглядають як зразок злиття національної ідеї з педагогічними новаціями [51, с. 114–115].

Важливою складовою видавничої роботи була участь А. Крушельницького у створенні навчальних матеріалів спільно з І. Франком. Спільні видання для молоді, над якими вони працювали у 1890–1900-х рр., поєднували літературне та дидактичне начало [60, с. 146]. Листи до В. Гнатюка розкривають, як Крушельницький ретельно збирав матеріали, звертаючись до колег і провідних діячів культури з проханням надати біографічні відомості, твори та переклади: «Я пишу тепер більшу книжечку про поезію Франка... тому прошу Вас... подайте мені головні події в житті Франка після 1890 р.» [3, с. 61]. Такий підхід демонструє наукову ґрунтовність і відповідальність автора перед читачем.

Видавнича і редакторська діяльність А. Крушельницького є окремим і надзвичайно важливим виміром його культурно-просвітницької спадщини. Журнали та видання, в яких він брав участь, виконували функцію інтелектуальних платформ – місць, де вироблялися нові ідеї, формувалися культурні дискусії і складалася модерна українська публічна сфера.

Перший великий редакторський досвід Крушельницький здобув у галицьких студентських і молодіжних виданнях початку ХХ ст. Він був серед засновників і активних учасників журналу «Молода Україна», що виходив у Львові на початку 1900-х років і став трибуною самостійницької молоді [30, с. 28]. Брав участь також у редагуванні «Літературно-наукового вісника».

Досвід редагування цих видань сформував у нього розуміння ролі журналу як ідеологічного та виховного інструменту: через чітко окреслену редакційну лінію можна впливати на суспільні настрої, формувати ідентичність і мобілізувати читачів.

Та найбільш масштабним і тривалим редакторським і видавничим проектом А. Крушельницького став журнал «Нові шляхи», що виходив у Львові з 1929 по 1932 рр. і став однією з найпомітніших культурних платформ міжвоєнної Галичини [40, с. 151]. До редакції і кола авторів «Нових шляхів» залучалися провідні письменники, критики та громадські діячі – як галицького, так і наддніпрянського походження. На сторінках часопису публікувалися матеріали з питань літератури, освіти, педагогіки та суспільно-культурних процесів. Значне місце посідали переклади творів європейських авторів, що забезпечувало обмін ідеями між Галичиною та Заходом і сприяло інтелектуальній інтеграції українського середовища в ширший європейський контекст [32, с. 104-111].

«Нові шляхи» публікувалися книгами, потім кілька цих видань оформляли в том. Їх випускав у Львові видавничий кооператив «Нові шляхи», який утворено Антіном 15 січня 1929 р. Члени «Нових шляхів» особливо цікавилися всіма новинами і змінами, що були в УСРР і публікували їх для певної агітації. Певні розвідки на газети радянських й закордонних видань, редагувалися самим А. Крушельницьким. Він також відбирав надіслану йому із періодичних видань СРСР інформацію. Відомо про те, що активно велася співпраця з харківським видавництвом «Рух», що допомагало поширенню «Нових шляхів» [32, с. 105].

Відомо, що «Нові шляхи» були відомі і популярні серед читачів і закордоном, передплату за випуски просили з Відня Українське академічне товариство, зі Сполучених Штатів Америки, академічний студентський дім у Празі, з Болгарії, а також з великих міст як Париж і Берлін замовлялися «Нові шляхи» [30, с. 143].

Наповнення «Нових шляхів» дозволяє простежити, як під впливом соціально-економічної кризи в Галичині та активної більшовицької пропаганди у публіцистиці Крушельницького наприкінці 1920-х рр. посилювався ліворадикальний і радянськості елемент [40, с. 152]. Це не означало відмови від культурно-освітніх цілей: навпаки, соціалістична риторика поєднувалася з послідовним наголосом на правах української культури, мови та освіти. Однак загальний ідеологічний вектор видання став підставою для переслідувань з боку польської влади. Польська адміністрація закрила «Нові шляхи», а самого редактора ув'язнили у «Бригідках» [32, с. 110]. Репресивна реакція влади лише підтверджувала, що журнал справді мав суспільний вплив і сприймався як небезпечна сила.

Після закриття «Нових шляхів» Крушельницький розпочав видання журналу «Критика», що позиціонувався як науково-культурне видання. Орієнтиром для «Критики» стало завдання підняти рівень культурної дискусії в Галичині – запровадити стандарти ґрунтовності, аргументованості й наукової достовірності в рецензуванні й літературній критиці. Як зазначає О. Канчалаба, Крушельницький-редактор «Критики» прагнув навести лад у системі культурних оцінок і виробити спільні критерії оцінки мистецтва і суспільних явищ [3, с. 61]. Діяльність цього видання демонструє, що навіть у складних умовах А. Крушельницький залишався вірний ідеї культурної якості та відповідальності перед читачем. Отже, робота головного редактора «Нових шляхів» і «Критики» можна охарактеризувати як процес пошуку свого видавничого проекту з історії, соціології, економіки, культури, радянської і закордонної літератури, театрального і образотворчого мистецтва. Культурницькі і громадські за тематикою «Нові шляхи» і «Критика» – стали певними феноменами, де спочатку поєднувалися погляди багатьох політичних течій та груп. Пізніше стала провідною прорадянська течія, прихильником якої був редактор А. Крушельницький [32, с. 111].

Видавнича робота А. Крушельницького завжди мала виразний просвітницький характер. У кожному редагованому ним журналі планомірно

висвітлювалися питання освіти, культури та мови, подавалися методичні матеріали для вчителів і виховна продукція для молоді. Цей зв'язок між «великою» публіцистикою та «малою» педагогічною пресою є характерною рисою його культурно-просвітницького стилю: він бачив освіту і культуру як єдиний процес формування нації.

Одним із найяскравіших і найбільш результативних етапів культурно-просвітницької діяльності А. Крушельницького стало керівництво Педагогічною місією УНР у Відні. Саме тут – на перетині трагедії поразки та невгасимого прагнення зберегти культурний потенціал нації – виявилася вся глибина його освітньої місії. Від 27 жовтня 1919 р. А. Крушельницький очолив педагогічну місію УНР у Відні з метою видання підручників для українських шкіл [37, с. 142-146]. Ця посада виникла внаслідок катастрофічної нестачі україномовних навчальних матеріалів: шкільна освіта на підконтрольних УНР і ЗУНР територіях фактично зупинялася без підручників. У архівних документах, які використані у дослідженні М. Зуляк, демонструюся звіти Крушельницького про видання підручників за кордоном. Ці документи свідчать: завдяки його невтомній енергії було видруковано сотні тисяч примірників книг для шкіл України навіть в умовах повної фінансової блокади з боку інших урядових структур [30, с. 142]. Окрім того, будучи у Відні, Антін для задоволення книжкових потреб у 1920 р. заснував приватне видавництво «Чайка», яке активно працювало до 1925 р. і друкувало дитячу, навчальну, класичну літературу.

Еміграційний Відень перетворився на справжній осередок українського інтелектуального і культурного життя. Серед емігрантів у столиці Австрії зосередилися Дмитро Антонович, Володимир Винниченко, Дмитро Дорошенко, Софія Русова, Степан Сірополко та інші провідні діячі. Ця концентрація кваліфікованих кадрів, поєднана з відносно розвиненою друкарською інфраструктурою, відкривала реальні можливості для видавничої роботи. Крушельницький зумів мобілізувати цей потенціал, перетворивши Відень на «видавничий цех» для відновлення України.

Масштаб роботи, яку вдалося виконати Педагогічній місії під орудою Крушельницького, вражає з огляду на умови. В умовах, коли уряд УНР не мав власних коштів, а допомога від союзників була мізерною, він вишукував фінансування для видань через благодійні організації, емігрантські товариства та продаж книжок. У листах він описував логістику роботи: «від 7 ранку я вже в дорозі до Відня» [3, с. 73]; і водночас з гіркотою констатував матеріальну скруту: «не тільки я, але всі... ходять щодня за прошеним хлібом» [3, с. 74]. Попри це, у листах зазначалося, що він має «на мільйони нинішніх корон викладено в друкарні книжок» [3, с. 76].

Паралельно Крушельницький активно взаємодіяв із організаційними структурами еміграції для узгодження видавничої програми. У документах УНРади та закордонної групи УНР фіксується його участь у законодавчих і представницьких засіданнях, де намагалися розв'язати проблеми фінансування і координації освітніх ініціатив [30, с. 143]. Цей досвід дозволив Крушельницькому набути унікальну компетентність – поєднувати функції організатора, педагога-методиста, автора й видавця.

Особливо важливою є педагогічна і культурно-виховна концепція, закладена в основу видань педагогічної місії. Підручники розроблялися не як технічні навчальні засоби, а як носії національної ідентичності. Програма «Єдиної школи», сформульована А. Крушельницьким у статті «Чергові завдання ...», передбачала систематичний підхід: від букваря до хрестоматій і словників, від дитячої бібліотеки до стінних карт [12, с. 161]. У ній він закликав об'єднати всі видавничі сили еміграції для єдиного освітнього проєкту – «Єдиної школи». Цей маніфест фактично пропонував модель державної видавничої політики: координований централізований випуск усіх необхідних шкільних книжок замість хаотичної видавничої ініціативи окремих осіб і організацій. Дослідниця Т. Ківшар, аналізуючи українські видавничі процеси 1917–1923 рр., підкреслює, що такий підхід відображав розуміння книжкового руху як «інституційної форми самоутвердження нації» [45, с. 48].

Тим самим система шкільного видавництва мала охопити всі рівні і типи шкіл, забезпечивши уніфікований стандарт «національної школи». Не менш важливим виміром роботи місії стало збереження освітніх кадрів і підтримка культурної спільноти. Крушельницький підтримував зв'язок із літераторами, учителями та науковцями в еміграції, організовував обмін методичними матеріалами, сприяв виданню посібників з методики викладання. У цьому сенсі педагогічна місія виконувала функцію своєрідного «міністерства освіти у вигнанні» – підтримуючи інституційний каркас школи навіть за відсутності держави [64, с. 93-95].

Культурно-просвітницька робота А. Крушельницького органічно здійснювалася в громадських, освітніх організаціях-товариствах «Просвіта», «Рідна школа», «Взаїмна Поміч Українського Вчительства», «Учительська Громада». Важливою була і просвітницька діяльність у Загальноукраїнській культурній раді в еміграції у Відні в роки Першої світової війни. Саме через ці інституції його педагогічні ідеї отримували масовий вихід і ставали частиною загального культурного руху. Початок просвітницької діяльності у товариствах А. Крушельницького припадає на час викладання у Коломиї. Як тільки там у 1908 р. було засновано товариство для педагогів, для забезпечення ефективного українського національного навчання - «Учительська Громада», Крушельницький включився до їх діяльності. Головою товариства був М. Грушевський. Першочерговою сферою зацікавлень товариства було створення новітніх навчальних програм і посібників з української мови та історії. Лише у 1928 р. було почато активну працю над цим [64, с. 81-82].

У липні був того ж року бу проведений карйовий з'їзд українців, на якому підняли питання навчальних програм української мови, матеріалів для позашкільного читання для середніх шкіл. А. Крушельницький виступив із рефератом про зміни у викладанні літератури і української мови. Основними тезами були введення обов'язкового позакласного читання, внесення змін у підручники відповідно до норм академії наук, плавний перехід між класами школи. Для здійснення запропонованого Антін Крушельницький запропонував

оформлення відділу в «Учительські Громаді», який був би координаційним центром для вчителів-україністів і допомагав реалізувати розробку детальних навчальних планів для гімназій та семінарій, ревізії чинних підручників з української мови для середніх класів тощо [31, с. 141].

У 1929 р. у Львові на зібранні товариства А. Крушельницький піднімав питання про мову, якою здійснюється навчання географії та історії. Як результат була вимога визнати не дійсним польський закон 1924 р., де історія і географія мали викладатися польською мовою, повернути вивчення історії України [64, с. 82]. Отже, діяльність А. Крушельницького в «Учительській Громаді» була орієнтована на поліпшення рівня шкільних підручників, матеріального стану педагогів, захист української мови викладання і розвитку національної української школи загалом.

У 1909 р. А. Крушельницький доєднався до коломийського відділу товариства «Взаїмна Поміч Українського Вчительства». Це утворення ставило собі за завдання дбати про матеріальну підтримку педагогів, оформлення бібліотек, видавництв. Товариство утворило свою Видавничу спілку українського учительства, на першому зібранні якої А. Крушельницького було призначено очільником спілки. Під керівництвом Крушельницького спілка видала журнал «Учительський Альманах», також друкувалися читанки, фольклорні, релігійні брошури. Була також відкрита і нова книгарня у Коломиї, під редакцію спілки потрапила газета «Прапор», яку випускали три рази на місяць і яка за тематикою була спрямована на культурні й освітні новини [64, с. 81].

Товариство «Рідна школа» утворилося як мережа шкільних активістів у еміграції та в Галичині для підтримки існування і розвитку українських шкіл в умовах польської влади. А. Крушельницький виступав одним з ідеологів цього руху, виступав на з'їздах «Рідної школи» з доповідями про необхідність уніфікації шкільної програми і забезпечення якісними підручниками. У виданнях «Рідної школи» з'являлися його педагогічні статті та методичні нариси, в яких обстоювалися принципи «діяльної школи» і важливість

національного змісту освіти [62, с. 185]. Показово, що за спостереженнями мемуарної традиції про Городенківщину, його помітність як директора гімназії «Рідної школи» зберігалася навіть у воєнні роки [6, с. 592].

Будучи педагогом у різних містах і гімназіях, А. Крушельницький також здійснював просвітницьку роботу у товаристві «Просвіта», а точніше у її філіях в Коломиї у 1908 р., у Городенці в 1913 р. та у Рогатині у 1925 р [64, с. 83]. Товариство «Просвіта» традиційно опікувалося масовим народним навчанням, і Крушельницький бачив у ньому важливого союзника у формуванні культурного простору. Він виступав на «Просвітянських конгресах», надавав консультації з організації шкіл і бібліотек у Галичині, наполягав на збереженні мовно-культурної специфіки навчання. У своїх статтях про роль суспільних товариств він наголошував: «культурно-освітня мережа самоутвердження нації є необхідним доповненням до політичних структур» [61, с. 25–29]. Він переконував, що товариства є місцем виховання «людини нової формації» – національно свідомого громадянина.

У Коломиї 1908 р. А. Крушельницький від «Просвіти» виступив з просвітницьким рефератом. У ньому містився виклад поглядів, що для економічного і політичного добробуту потрібний високий рівень освіченості, обізнаність у торгівлі і економіці, якій можуть сприяти «Просвіти», а праця кожного інтелігента має бути корисною для громади і народу. Літом 1925 р. А. Крушельницький, бачучи незадовільну кількість читалень, виклав пропозицію на зібранні у Бурштині, про створення канцелярій при філіях, для культурного і просвітнього контролю [64, с. 85].

Будучи директором гімназії у Рогатині, А. Крушельницький спільно з «Просвітою» і «Учительською Громадою» у 1926 р. у повіті заснували бібліотеку на честь І. Франка. Окрім цього, А. Крушельницький як представник від Рогатинщини відвідав загальний збір товариства. На ньому він звернув увагу на недостатній зв'язок між центральним офісом товариства та сільськими філіями. Головним інструментом подолання цього розриву він вважав активізацію видавничої справи. Також як делегат наголосив на дефіциті

літератури і закликав до розширення книготоргівлі, щоб книги стали доступні для кожного [64, с. 84].

Взаємодія А. Крушельницького із громадськими освітніми організаціями мала і цілком практичний вимір. Збереглися свідчення, що він брав участь у засіданнях педагогічних гуртків. У квітні 1924 р. він писав дружині: «Сьогодні були ширші сходи членів Кружка У.П.Т.» [3, с. 249]. Ця згадка про збори шкільного педагогічного товариства свідчить, що А. Крушельницький не обмежувався формальним членством, а реально брав участь у громадських освітніх заходах і дискусіях.

Через «Просвіту» і «Рідну школу» А. Крушельницький просував ідеї дитячого і шкільного читання як стрижня культурного виховання. Він переконував активістів товариств у тому, що без добре організованих бібліотек і без доступних дитячих книжок жодна реформа освіти не матиме тривалого ефекту. Саме в цьому контексті слід розуміти й його масштабну роботу з розповсюдження підручників через мережі товариств [64, с. 81-92].

Варто зазначити, що в діяльності А. Крушельницького в товариствах простежується певна характерна риса: він завжди намагався перекинути міст між «великими» ідеями і конкретними практичними завданнями. Його виступи на конгресах супроводжувалися конкретними пропозиціями – щодо змісту культурних, навчальних програм, методики роботи з дітьми, організації читалень. Це перетворювало його на цінний ресурс не лише як ідеолога, а й як практика.

Велика просвітницька робота А. Крушельницького була зосереджена у Загальноукраїнській культурній раді в еміграції у Відні, що була створена у січні 1915 р. і діяла поруч з Загальною українською радою та Союзом визволення України. А. Крушельницький був вибраний одним із секретарів до культурної ради, від секції середніх шкіл, хоча діяв у ще двох секціях: в секції народних шкіл та вищих шкіл, науки, літератури. Культурна рада мала за мету під час воєнних дій підтримувати культурне життя у Галичині, допомагати біженцям, підтримувати освітній процес та окремі товариства: такі вже згадані

товариства як «Учительська Громада» та «Взаїмна Поміч Українського Вчительства». ЗУКР виділяла кошти і для часописів цих товариств. Також активно за сприяння ЗУКР українцям військовим і військовополоненим надавалася література безкоштовно [64, с. 88].

Оскільки ЗУКР діяла в еміграції, постала потреба в поширенні літератури та підручниках для освіти. Було створено шкільну спецкомісію, до роботи якої доєднався А. Крушельницький. Відібравши членів до редакторського комітету, Крушельницький почав роботу над розробкою найкращих варіантів читанок, підручників, які мали б підходити для тогочасної молоді. А. Крушельницький разом із Б. Лепким і О. Поповичем редагували буквар. Вчений особисто звертався до всіх українських педагогів, щодо залучення їх до видавництва підручників [64, с. 88]. Як член секції вищих шкіл він працював над тритомником Української історичної читанки.

Окрім цього, ЗУКР організовувала не лише школи у австрійських містах і навчальну літературу, а й навчальні, виховні, у патріотичному дусі курси для учителів та переселенців, які опинилися в еміграції. Курсами для педагогів з Галичини та Буковини у Відні керував А. Крушельницький. Саме він готував їх до кваліфікаційних екзаменів та окремо піклувався про фінансові проблеми педагогів у приватних закладах освіти [64, с. 90]. Отже, діяльність у ЗУКР була спрямована на просвітницьку роботу, продовження розвитку і реформування національної освіти, підтримку педагогів, виховання молоді у національному і державотворчому настрої.

Повернення А. Крушельницького до Галичини у другій половині 1920-х рр. відкрило новий, складніший і суперечливіший етап культурно-просвітницької роботи. Цей період характеризувався посиленням польського адміністративного тиску, економічною кризою і водночас – активізацією культурно-ідеологічних дискусій у середовищі галицької інтелігенції.

Головним полем культурної праці став вже згаданий журнал «Нові шляхи» (1929–1932 рр.). Видання позиціонувалося як ліворадикальна платформа культурної дискусії: на його сторінках обговорювалися питання

освіти, соціальної справедливості, національного і культурного будівництва. Дослідники підкреслюють, що «Нові шляхи» вирізнялися орієнтацією на соціалістичні і частково радянофільські ідеї – як відображення розчарування галицької інтелігенції в результатах визвольних змагань та надій на «більш справедливе суспільство» [40, с. 152]. Водночас у виданні послідовно захищалися права українського шкільництва та культурні потреби нації.

Ідеологічна еволюція А. Крушельницького у цей період була складною і трагічною. Він, безперечно, зберігав відданість культурним цілям – розвитку освіти, видавничій роботі, пропаганді культурних здобутків. Однак зростаюча симпатія до радянського досвіду спрощувала у його свідомості картину тогочасних реалій і врешті-решт стала фатальною. Л. Крушельницька описувала, що рішення про переїзд до Харкова прийшло з щирої, хоч і трагічно помилкової надії на вільний простір для культурної праці [8, с. 118-132].

У контексті культурно-просвітницької роботи перехід до Харкова у 1934 р. означав спробу знайти ширший майданчик для реалізації свого культурного проєкту: отримавши посаду в редакції «Української радянської енциклопедії», Крушельницький плекав надію внести свій досвід і знання у будівництво радянської культури на українських засадах [66, с. 1]. Однак тоталітарна система не давала місця для автономного культурного розвитку. Незважаючи на трагічний фінал, культурно-просвітницька спадщина А. Крушельницького не зникла. Його підручники продовжували використовуватися в еміграційних школах ще впродовж десятиліть; видавнича стратегія, розроблена ним у «Нових шляхах», залишила слід у культурному житті Галичини. Навіть у найважчих умовах він зумів зберегти поєднання педагогічної принциповості, видавничої активності та організаційної ініціативи – риси, що визначили його місце серед видатних просвітників свого часу.

Таким чином, А. Крушельницький проводив активну і різноманітну культурно-просвітницьку діяльність, яка виражалася у його видавничій, редакторській, педагогічній роботі та у його залученості до діяльності таких товариств як «Просвіта», «Рідна школа», «Учительська Громада», «Взаїмна

Поміч Українського Вчительства». Помітною була діяльність у ЗУКР в еміграції, де продовжувалася видавнича і освітня робота. Ширша організаційна і громадська праця А. Крушельницького демонструють, що він розглядав культурно-просвітницьку роботу як справді «масову» справу, що, на його думку, має охопити всі верстви суспільства.

Організація друку тисячі підручників, попри важкі умови, під час очільництва педагогічної місії А. Крушельницьким стало значним досягненням для збереження національного шкільництва в еміграційних умовах. Підручковий доробок діяча - «Граматка», «Буквар і Перша читанка» та наступні видання читанок у Відні авторства А. Крушельницького, окремі серії навчальних посібників - має велике культурно-національне значення. Через цей доробок здійснювалося поширення української мови, цінностей, історичної пам'яті в умовах відсутності держави та тиску польської адміністративної влади. Видавнича і редакторська діяльність Крушельницького - від журналу «Молода Україна» і «Нових шляхів» до «Критики» - стала основним інструментом діяча для формування інтелектуальної культури і публічного простору. Редагуючи ці видання, Крушельницький перетворював їх на майданчики культурного впливу і дискусії, де вироблялися нові ідеї і складалася модерна українська публічна сфера.

Незважаючи на ідеологічні суперечності і трагічний фінал, культурно-просвітницький доробок А. Крушельницького залишається важливою сторінкою в історії формування української освітньої системи і національної культури. Його особистий приклад невтомного культурного будівника в умовах бездержавності, гноблення і трагедії продовжує залишатися натхненням для наступних поколінь.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності Антіна Крушельницького було здійснено комплексний аналіз його життєвого шляху, політичної позиції та культурно-освітньої спадщини як репрезентанта української інтелектуальної еліти першої третини ХХ століття. Було проаналізовано і вивчено джерельну базу та історіографію проблеми. Встановлено, що вона є різноплановою і включає епістолярну спадщину, наукові праці самого діяча, мемуарну літературу та матеріали періодичних видань. Особливу цінність становить епістолярій, який дозволяє реконструювати не лише фактографічний, а й особистісний вимір діяльності Крушельницького. З'ясовано, що історіографія питання пройшла еволюцію від ідеологічно обмежених радянських інтерпретацій до сучасних комплексних досліджень, у яких постать діяча розглядається як цілісний феномен.

У процесі було реконструйовано біографічний шлях Антіна Крушельницького. Продемонстровано, що формування його світогляду відбувалося під впливом родинного середовища та інтелектуального оточення Львівського університету, зокрема під керівництвом М. Грушевського, також під впливом І. Франка та М. Драгоманова. Участь у середовищі «Молодої України» та діяльність у наукових і освітніх інституціях сприяли становленню Крушельницького як громадського лідера, здатного поєднувати культурну, наукову та політичну діяльність. Крушельницький належав до покоління інтелігенції, для якої політична діяльність була невіддільною від культурного будівництва. Він підтримував задум створення незалежної України, на цих позиціях стояла УРП, членом якої був молодий просвітител.

Проаналізовано державну діяльність А. Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР. З'ясовано, що навіть у надзвичайно складних умовах політичної нестабільності він намагався сформувати цілісну концепцію національної освітньої системи. Його діяльність була спрямована на

українізацію освіти, створення державної системи підручникотворення та розвиток інституційних механізмів управління освітою. Важливим результатом стало обґрунтування ідеї державного видавництва навчальної літератури як стратегічного інструменту формування національної ідентичності. Через складну ситуацію в якій опинилася УНР, Крушельницький не зміг на максимум організувати роботу міністерства. Висвітлено його роботу в УНРаді, яка була спрямована на законодавчі аспекти, земельну реформу, а також його діяльність у педагогічній місії МНО УНР, завдання якої було забезпечення підручниками українських навчальних закладів. Попри брак фінансів, А. Крушельницький забезпечив видавництво через приватні друкарні.

Його діяльність в УНРаді, закордонній групі у Відні, а потім педагогічній місії у Відні була подальшим намаганням А. Крушельницького внести свій вклад у розбудову культури і освіти української держави хоч вже і за її межами. У Відні Крушельницький виступив не тільки як організатор друку шкільної літератури, а як архітектор освітньої інфраструктури в еміграції. Активна діяльність за кордоном в складі місії показала, що попри втрату контролю над українською землею, А. Крушельницький як і інші вірив у тимчасовість цього стану і не відмовлявся від роботи над розбудовою української освіти і задоволення її потреб на майбутнє.

Особливу увагу в дослідженні приділено культурно-просвітницькій діяльності Крушельницького, що охоплювала педагогічну, видавничу, організаційну та суспільну діяльність. Він активно співпрацював із освітніми товариствами, зокрема «Рідною школою», «Просвітою», ЗУКР в еміграції у Відні. Сприяв розвитку національного шкільництва та формуванню українського книжкового простору, забезпечував розвиток «книжкового руху» – організованого розповсюдження україномовної шкільної та дитячої літератури серед широких верств.

Також проаналізовано видавничо-редакторську діяльність Антіна Крушельницького. З'ясовано, що редагування часописів «Молода Україна», «Нові шляхи» та «Критика» стало важливим інструментом формування

інтелектуального простору українського суспільства. Через ці видання діяч не лише поширював культурні та політичні ідеї, а й створював платформу для дискусій та формування національної свідомості.

Водночас було показано складність і суперечливість світоглядної еволюції Крушельницького. Його перехід до радянофільських позицій у 1920-х роках був зумовлений як зовнішніми політичними обставинами, так і вірою у можливість розвитку української культури в умовах радянської системи. Однак ці сподівання виявилися ілюзорними, що призвело до трагічного завершення його життя. Таким чином, Антін Крушельницький постає як багатогранна постать, у якій органічно поєдналися риси політика, педагога, видавця та культурного діяча. Його діяльність була спрямована на розбудову національної державності через освіту, культуру та інтелектуальне життя суспільства. Його доля – від провідного діяча «Молодої України» до жертви Сандармоху – є одним із найвиразніших символів «Розстріляного відродження»: трагедії покоління, яке будувало націю, але було знищено тією системою, якій повірило.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Опубліковані документи і матеріали

1. Україна і Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали. НАН України, Інститут історії України ; упоряд. Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. 624 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014341> (дата звернення: 16.02.2026).
2. Остання адреса: Розстріли соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках. В 2 т., 2-е вид., доопрац. і доп. Ред. Кол.: С. Богунов, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал (відп. ред.); Упоряд.: С. Кокін, П. Кулаковський, Г. Смирнов, Ю. Шаповал. Служба безпеки України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України Т. 1. К.: «Сфера», 2003. LXII, 470 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014341> (дата звернення: 16.02.2026).

Епістолярна спадщина

3. Антін Крушельницький – письменник, публіцист, педагог: матеріали до бібліографії та епістолярної спадщини. Національна академія наук України; уклад. О.В. Канчалаба, передм. М.І. Гнатюк, ред. Л.І.Крушельницька. Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника, 2002. 296 с.
4. Антін і Марія Крушельницькі. Вірна сповідь життя. Листування. Упорядкування, передмова, примітки та покажчики Олекси Піддубняка. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2018. 1198 с.
5. Піддубняк О. Листи Миколи Чайковського до Антона Крушельницького. *Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 255–288.

Мемуарна література

6. Городенщина: історично-мемуарний збірник ред. М. Г. Марунчак. Нью-Йорк; Торонто, Вінніпег: Наукове товариство ім. Шевченка, 1978. 858 с.
7. Коломия й Коломийщина : збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія: Видання Комітету Коломийян, 1988. 960 с.
8. Крушельницька Л. Рубали ліс... Спогади галичанки. 4-те, опрац. вид. Львів: Видавництво «Астролябія», 2018. 576 с.

Праці Антіна Крушельницького

9. Крушельницький А. Граматка. Буквар і Перша читанка. Київ; Відень; Львів: Укр. Акц. Вид. Т-во «Земля», [б. р.].1922. 136 с.
10. Крушельницький А. Дитяче господарство – основа української національної діяльної школи. Коломия, 1927. 28 с.
11. Крушельницький А. Проект зміни способу навчання української мови й літератури в школі. Львів: Українська школа, 1928. 20 с.
12. Крушельницький А. Чергові завдання Українського Уряду і громадянства в справі шкільництва. *Воля*. 1920. Т. 1. Ч. 4. С. 161–166.
13. Крушельницький А. Школа під російською окупацією: причинки до історії українського шкільництва в Галичині 1914–1917 рр. Львів, 1917. 43 с.

Періодичні видання

14. За що засудили Крушельницьких і Ю. Бачинського? *Діло*. 1935. 24 серп. №224. С. 3.
15. Страхіття на Великій Україні. Справа 37-ОХ. *Діло*. 1935. 30 лип. № 200. С. 1.
16. Страхіття на Великій Україні. *Хліборобська правда*. 1935. 4 серп. № 11. С. 1.

17. Трагедія А. Крушельницького: Збожеволів у більшевицькій вязниці?. *Діло*. 1935. 26 січня. С. 5.
18. Трагедія матері. Большевики не хочуть віддати дитини п. Галі Левицькій. *Діло*. 1935. 23 серп. № 223. С. 5.
19. Чергова хвиля терору на Україні. *Діло*. 1934. 19 груд. № 341. С. 1.
20. Що жде Українців від большевиків. *Правда*. 1935. 4 серп. № 31. С. 1.

Монографії і статті

21. Боднарук І. Одна з жертв проклятих років. *Визвольний шлях*. Січень, 965. Кн. 1 (203). Річник XVIII (XII). №1. С. 92–95.
22. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів : КП Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. 368 с.
23. Ганіткевич Я. Доктор з родини Крушельницьких. Реабілітовані історією. Харківська область : у 2 кн. обл. редкол.: І. М. Балута [та ін.]. Київ; Харків: Оригінал, 2014. Кн. 2. С. 120–124.
24. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 2000. 360 с.
25. Даниленко В., Касьянов Г. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-і роки). Київ : Наукова думка, 1991. 96 с.
26. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ : Либідь, 1991. 342 с.
27. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.
28. Дубина М. Антін Крушельницький: літературно-критичний нарис. К.: Фотовідеосервіс, 1993. 48 с.

29. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939 рр.). Тернопіль: Воля, 2005. 942 с.
30. Зуляк І., Зуляк М. Антін Крушельницький: життя і діяльність (1878–1937 рр.) : монографія. Тернопіль : ФОП Осадца Ю. В., 2019. 302 с.
31. Зуляк І., Зуляк М. Педагогічна праця Антона Крушельницького (1901–1927 рр.). *Наукові записки: Серія «Історія»*. 2017. №2(1). С.134–140
32. Зуляк І., Зуляк М. Редакційно-видавнича праця Антона Крушельницького. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2018. Вип. 2, № 1. С. 40–46.
33. Зуляк І., Зуляк М., Кліш А. Антін Крушельницький : від націоналізму до радянофільства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 388–406
34. Зуляк М. Антін Крушельницький в діяльності педагогічної місії міністерства освіти УНР у Відні (1919–1921 рр.). *Українознавчий альманах*. 2013. Вип. 14. С. 252–255.
35. Зуляк М. Антін Крушельницький – міністр освіти Міністерства народної освіти Української Народної Республіки. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. Історія. 2014. Вип. 2, ч. 2. С. 83–87.
36. Зуляк М. Антін Крушельницький – популяризатор творчості Івана Франка. *Матеріали XVIII Всеукр. наук. конф. молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів* (Київ, 26 квіт. 2013 р.). Київ, 2013. С. 117–120.
37. Зуляк М. Діяльність Антона Крушельницького в УНРаді і закордонній групі УНР у Відні. *Наукові записки Тернопільського національного*

- педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2013. Вип. 2, ч. 1. С. 142–146*
38. Зуляк М. Націоналізм та його бачення Антоном Крушельницьким. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2013. Вип. 23. С. 453–465.*
39. Зуляк М. «Нові шляхи» – львівський літературно-науковий, мистецький і громадський місячник (1929–1932 рр.). *Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. 2013. Вип. 3. С. 55–63.*
40. Зуляк М. Радянофільська тематика львівського часопису «Нові шляхи» (1929–1932 рр.). *Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Одеса : Астропринт, 2013. С. 151–158.*
41. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з «Життям і знанням». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2012. Вип. 2. С. 160–165.*
42. Зуляк М. Співпраця Антона Крушельницького з українськими видавничими товариствами у Відні (1919–1920 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. 2013. Вип. 1, ч. 1. С. 109–114.*
43. Зуляк М. Формування Антона Крушельницького як особистості і громадсько-політичного діяча (кінець XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. XXXVII. С. 85–89.*
44. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ : Глобус ; Едмонтон : Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. 176 с.

45. Ківшар Т. Український книжковий рух: історія та проблеми. Львів : Літопис, 1996. 200 с.
46. Кукурудзяк М., Собчинська М. З історії національного шкільництва і педагогічної думки в УНР. Кам'янець-Подільський, 1997. 175 с.
47. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
48. Лікарчук І. Міністри освіти України : в 2 т. Т. 1 : 1917–1923 рр. Київ : Видавець Ешке О. М., 2002. 328 с.
49. Маринич Л. Західноукраїнська еміграція в УСРР, 1930-ті роки: репресивний епілог. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2008. Вип. 35. С. 196–210.
50. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К.: Український письменник, 1994. 413 с.
51. Панкевич Г. Антін Крушельницький – педагог: До 110-річчя від дня народження письменника. *Жовтень*. 1988. № 7. С. 113–115.
52. Пижик А. Реформування системи національної освіти в добу Директорії УНР. Київ : Знання, 1998. 44 с.
53. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 326 с.
54. Погребенник Ф. Антін Крушельницький. В кн.: *З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій*. авт. кол. : Бойко Л. С. та ін. Київ, 1991. Вип. 1. упорядн. О. Г. Мусієнко. С. 283–285.
55. Радько Г. Антін Крушельницький у лещатах білопольської дефензиви та радянської НКВС. *Рідний край*. 2016. № 2. С. 197-205.

56. Рубльов О., Черненко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 1991. № 7. С. 3-15.
57. Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. Київ : Наукова думка, 1994. 350 с.
58. Сірополко С. Освітня політика на Україні за часів Директорії. *Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1936)*. Київ : МП «Фенікс», 1992. С. 166–171.
59. Соляр І. Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.) *Український історичний журнал*. 2009. № 1. С. 55-67.
60. Трофимук С. Антін Крушельницький – кореспондент Івана Франка. *Жовтень*. 1968. № 9. С. 146–153.
61. Цвенгрош Г. Із історії діяльності професора Антона Крушельницького на посаді міністра народної освіти УНР: постановка питання. *Навчально-виховний процес у вузі і школі та шляхи його розвитку і удосконалення*. Рівне, 1999. Т. 2. С. 25–29.
62. Чаграк Н. Педагогічна діяльність А. Крушельницького на теренах Станіславщини. *Вісник Прикарпатського університету*. 2002. Вип. 7. С.184–189.
63. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наукова думка, 1993. 352 с.

Автореферати дисертацій

64. Чаграк Н. Педагогічні погляди і просвітницька діяльність Антона Крушельницького: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Івано-Франківськ, 2004. с.

Інтернет - джерела

65. Антін Крушельницький та його педагогічна спадщина. URL: <http://dds.edu.ua/life/2/494-krushelnytsky.html> (дата звернення: 26.02.2026).
66. Антін Крушельницький. Незручний просвітитель URL: <https://sandarmoh.localhistory.org.ua/krushelnytskiy> (дата звернення: 22.03.2026).
67. Родина Крушельницьких – символ жертв Розстріляного Відродження. Український погляд. URL: <https://ukrpohliad.org/national-memory/sim-ya-krushel-ny-ts-ky-h-sy-mvol-zhertv-rozstrilyanogo-vidrozhennya.html> (дата звернення: 22.02.2026).
68. Родина Крушельницьких стала символом Розстріляного Відродження. Рідна країна. URL: <https://ridna.ua/2021/08/rodyna-krushelnytskykh-stala-symvolom-rozstrilianoho-vidrozhennia/> (дата звернення: 22.02.2026).
69. Родина Крушельницьких: розстріляна за любов до України. Радіо Свобода. 2012. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24505399.html> (дата звернення: 22.02.2026).
70. Крушельницький Тарас Антонович. Енциклопедія сучасної України. URL: <https://esu.com.ua/article-229> (дата звернення: 22.02.2026).
71. Krushelnytsky Antin. Encyclopedia of Ukraine. 1988. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5СК%5СR%5СKrushelnytskyAntin.htm> (дата звернення: 25.03.2026).

ДОДАТКИ

Додаток А. Світлина А. Крушельницького та родини

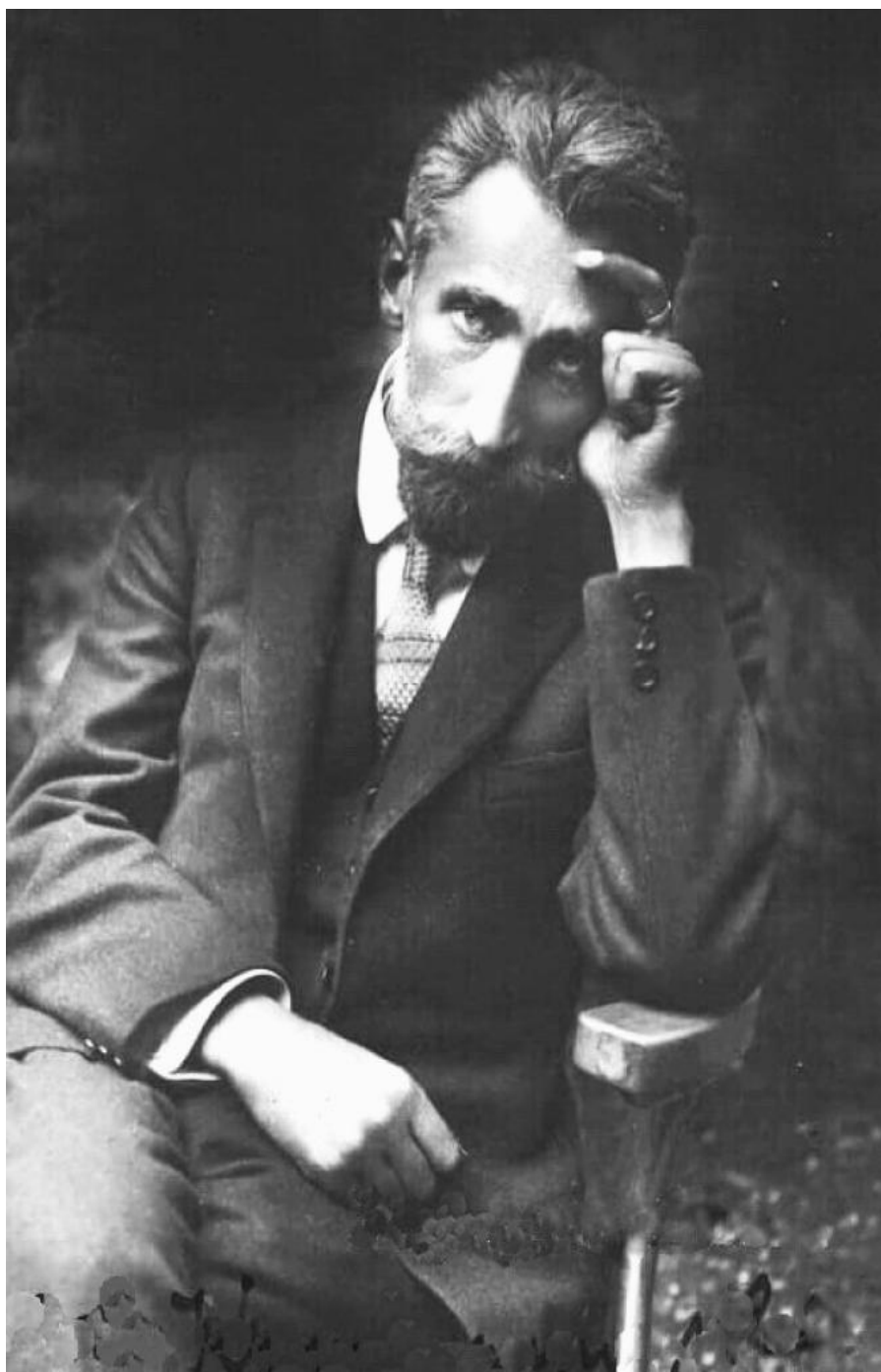

Рис. А. 1. Світлина А. Крушельницького 1923 р. [66].

Рис. А. 2. Родин Крушельницьких, у 1931–1932 рік. Зліва стоїть небіж Антіна Крушельницького Юліан Дорош. Сидить Іван, праворуч – його дружина Галя Левицька. За ним стоїть Володимира. Справа сидять Антін, Марія та їхня онука Лариса [66].

Додаток Б. Праця А. Крушельницького

Рис. Б. 1. Обкладинка підручника А. Крушельницького «ГраMATка. Буквар і Перша читанка» 1922 р. [66; 9].

Додаток В. Про можливе божевілля А. Крушельницького.

Після арешту 5 листопада 1934 р. Антіна і його синів - Івана і Тараса, та розстрілу останніх у грудні 1934 р. Антін Крушельницький очевидно був глибоко згорьований. Львівська газета «Діло» вже 26 січня 1935 р. подавала інформацію про трагічні події у родині Крушельницьких після розстрілу Івана і Тараса. Вже тоді «Діло» голосно заявило, що розстріли синів: «розстроїли нерви старого Крушельницького до того ступня, що збожеволів у большевицькій в'язниці». 9 жовтня 1937 р. до розстрілу присудили інших двох синів Антіна - Богдана і Остапа. Антін Крушельницький, який звинувачував себе у трагедії, що сталася з його родиною, на знак протесту оголошував голодування, впав у депресію та, за спогадами співтабірників, набув психічних розладів. Зокрема про припинення голодування дійсно відомо з опублікованих документів ув'язнення [2, с. 353].

Про стан А. Крушельницького в ув'язненні є інформація Ф. Погребника: «Виглядом і поведінкою виказував душевнохворого: ходив і говорив, що має страшенно багато роботи, просив паперу хоч якого – хоч газетного, на ньому можна писати поміж лінійки, – аби скінчити повість «Батьківщина» [54, с. 284]. У спогадах онуки Лариси говориться, що Антін отримавши листа від невістки Наталі, на слова у ньому «всі наші пишуть» подумав, що Іван і Тарас живі, ніби геть не усвідомлюючи трагедії та їх загибелі [8, с. 165].

Правнучка Антіна – Тетяна Крушельницька в інтерв'ю для Локальної історії коментувала теорію про божевілля Крушельницького так: «Є така версія, що дід Антін був божевільним, вже коли йшов на розстріл. Але мама моя вважала, що це не зовсім правда. Тому що він був людиною, загартованою в різних життєвих ситуаціях, і не конче він мав би це так сприйняти. Тим гірше для нього, зрештою» [66]. Ця версія залишається трагічним припущенням, оскільки точно не відомо про стан А. Крушельницького в останні роки життя. Але знищення цілої родини владою у яку він повірив, ймовірно дійсно не могло не залишити відбитку на психічному стані просвітителя.